

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**SULTAN II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE İZMİR
SANCAĞI'NDA EĞİTİM (1876-1909)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hilmi Tunahan ÖRS

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Serkan YAZICI

HAZİRAN- 2019

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

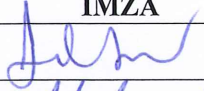
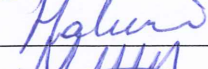
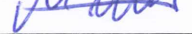
SULTAN II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE
İZMİT SANCAĞI'NDA EĞİTİM (1876-1909)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hilmi Tunahan ÖRS

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi

“Bu tez 13/04/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİÜYESİ	KANAATI	İMZA
Doç. Dr. Serkan YAZICI	Başarılı	
Doç. Dr. Halim DEMİRYÜREK	Başarılı	
Doç. Dr. Mustafa SARI	Başarılı	

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Hilmi Tunahan ÖRS
Öğrenci Numarası	:	1560Y12110
Enstitü Anabilim Dalı	:	Tarih
Enstitü Bilim Dalı	:	Yakınçağ Tarihi
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	Sultan II. Abdülhamit Döneminde İzmit Sancağı'nda Eğitim (1876-1909)
Benzerlik Oranı	:	%19

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

10/05/2019
Öğrenci İmza

Sakarya Üniversitesi Sosyal Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere shafika@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

10/05/2019
Öğrenci İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Doç. Dr. Serkan YAZICI

Tarih: 10/05/2019

İmza:

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
GİRİŞ	1
I.BÖLÜM: İZMİT SANCAĞI VE II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ EĞİTİM SİSTEMİ	3
1.1. İzmit'in Tarihi Coğrafyası	3
1.1.1. Tarihi.....	3
1.1.2. Coğrafyası.....	6
1.1.3. Demografik Yapısı.....	6
1.1.4. Sosyo-Ekonomik Durumu	10
1.2. İzmit Sancağı'nın Oluşumu	11
1.3. Osmanlı Eğitiminin Modernleşme Çizgisi.....	13
1.4. II. Abdülhamit Dönemi Genel Özellikleri	21
1.5. II. Abdülhamit Dönemi Eğitim Politikaları	24
1.5.1. Okullaşmanın Yayılması.....	27
1.5.2. Sıbyan Mektepleri, Rüşdiyeler ve İdadiler	28
1.5.3. Medrese Eğitimi.....	32
1.5.4. Gayrimüslim Okulları	33
1.5.5. Yüksek Öğretim.....	36
1.5.6. Ders Kitapları.....	39
II. BÖLÜM: İZMİT SANCAĞI'NDA EĞİTİM	41
2.1. İzmit Sancağı'nda II. Abdülhamit Dönemi Öncesi Eğitim Kurumları	41
2.2. İzmit Sancağı'nda Müslüman Okulları	43
2.2.1. Sıbyan ve İbtidai Mektepleri.....	43
2.2.2. Rüşdiyeler	52
2.2.3. İdadiler	65
2.2.4. Medreseler	73
2.3. İzmit Eğitiminde Bürokrasi ve İstatistikî Bilgiler	75
2.4. İzmit'te Gayrimüslim Eğitimi ve Okulları	77

SONUÇ.....	90
KAYNAKÇA	93
ÖZGEÇMİŞ.....	103

KISALTMALAR

ABCFM	: American Board Of Commissioners for Foreign Missions
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Osmanlı Arşivi
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
GM.	: Gayrimüslim
H.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
İ.DH.	: İrade Dâhiliye
M.	: Miladî
M.	: Müslüman
s.	: Sayfa numarası
S.N.M.U.	: Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye
T.D.V.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Yab:	: Yabancı

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	☒	Doktora	☐
Tezin Başlığı: Sultan II. Abdülhamit Döneminde İzmit Sancağı'nda Eğitim (1876-1909)			
Tezin Yazarı: Hilmi Tunahan ÖRS		Danışman: Doç. Dr. Serkan YAZICI	
Kabul Tarihi: 13/06/2019		Sayfa Sayısı: v (ön kısım) + 103 (Tez)	
Anabilim Dalı: Tarih		Bilim Dalı: Yakınçağ Tarihi	
<p>Bu tez Osmanlı eğitiminin modernleşmesi ve Sultan II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı'ndaki eğitim kurumları hakkındadır. Araştırmada literatür taraması yöntemi kullanılmıştır. Kaynak olarak konuyla ilgili kitap ve makalelerin dışında Osmanlı arşivi belgeleri ve Osmanlı devlet yıllıkları kullanılmıştır.</p> <p>Osmanlı eğitim sistemi XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren modernleşmeye başlamıştır. Modern eğitim sisteminin oluşturulması için ilk ciddi adımlar ise II. Mahmut döneminde atılmıştır. Bu dönemden itibaren eğitimde hem modern bir teşkilatlanmaya gidilmiş hem de yeni eğitim-öğretim kurumları oluşturulmuştur. 1869 yılında yayımlanan Maarif Nizamnamesi ile Osmanlı eğitiminde yeni bir dönüşüm süreci başlamıştır. Nizamname yoluyla yeni açılacak modern eğitim kurumlarının hangi koşullar altında ve nerelerde açılacağı bir yasa çerçevesinde belirlenmiştir. II. Abdülhamit dönemi, Tanzimat döneminden itibaren eğitim alanında atılan adımların meyvesini verdiği ve uygulama fırsatı bulduğu bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde yürütülen eğitim politikası sayesinde okullaşma yalnızca İstanbul'la sınırlı kalmamış ve tüm Osmanlı taşrasına yayılmıştır.</p> <p>Tezimizin amacı Sultan II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı'nda bulunan Müslüman ve gayrimüslim okullarını ortaya koymaktır. Tezimiz iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İzmit'in tarihi, coğrafyası, İzmit Sancağı'nın oluşumu, Osmanlı eğitiminin modernleşmesi, II. Abdülhamit devri genel özellikleri ve II. Abdülhamit dönemi eğitim kurumları anlatılmıştır. İkinci bölümde ise Sultan II. Abdülhamit dönemi öncesinde İzmit Sancağı'nda bulunan eğitim kurumları ve II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı'nda bulunan Müslüman ve gayrimüslim okulları anlatılmıştır.</p>			
Anahtar Kelimeler: İzmit, Tarih, Eğitim, Okul, II. Abdülhamit			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	☒	Ph.D.	☐
Title of Thesis: Education in Izmit Sanjak During the Reign of Abdülhamit II. (1876-1909)			
Author of Thesis: Hilmi Tunahan ÖRS Supervisor: Assoc. Prof. Serkan YAZICI			
Accepted Date: 13/06/2019		Nu. of Pages: v (pre tex) + 103 (main body)	
Department: History		Subfield: Contemporary History	
<p>This thesis is about modernization of the Ottoman education and educational institutions in the city of Izmit during the reign of Second Abdülhamit. Literature search method was used in this study. In addition to books and articles on the subject, Ottoman archival documents and Ottoman state annuals were used in this study.</p> <p>Ottoman education system has begun to modernize since the end of the 18th century. The first serious steps for the establishment of modern education system was thrown in the period of Mahmut II. Starting from this period, both modern organization and new educational institutions were established in education. With the Education Regulation published in 1869, a new transformation process started in Ottoman education. The conditions under which the new educational institutions to be opened by means of regulations and where they will be opened are determined within the framework of a law. The period of Abdülhamit II. emerges as a period in which the steps taken in the field of education bear fruit of the Tanzimat period and the opportunity to implement it. Thanks to the educational policy carried out during this period, schooling was not limited to İstanbul and spread to the entire Ottoman provinces.</p> <p>The aim of our thesis is that the Muslim and non Muslim schools in the Izmit during the reign of Second Abdülhamit. Our thesis consist of two parts. In the first section are described that the history and geography of Izmit, the formation of Izmit Sancagi, the modernization of Ottoman education, general characteristics of the period of Abdülhamit II. and the educational institutions during the reign of Abdülhamit II. In the second part are explained that the educational institutions in the Sanjak of Izmit before the reign of Abdülhamit II and the Muslim and non Muslim educational institutions in the Sanjak of Izmit during the reign of Abdülhamit II.</p>			
Keywords: Izmit, History, Education, School, Abdülhamit II.			

GİRİŞ

Çalışmanın Önemi

Osmanlı eğitim tarihi konusunda yapılan çalışmaların sayısında son zamanlarda artış yaşanmıştır. Bu çalışmalarda Osmanlı eğitim sistemi, Osmanlı eğitiminin modernleşmesi, Abdülhamit devri eğitim sistemi vb. konular üzerinde durulmaktadır. Son yıllarda Kocaeli’de düzenlenen yerel sempozyumlar sayesinde de İzmit şehir tarihine yönelik kaynak olarak kullanılabilir değerli makaleler yazılmıştır. Bu kapsamda İzmit maarif tarihiyle alakalı makaleler de ele alınmıştır. II. Abdülhamit dönemi modern eğitim kurumlarının sadece İstanbul’la sınırlı kalmayıp tüm Osmanlı taşrasına yayıldığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda İzmit Sancağı da kendisine düşen payı almıştır. Bu dönemde İzmit Sancağı ve kazalarında birçok yeni okul açılmıştır. Çalışmamızın önemi II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı’nda bulunan eğitim kurumlarını dönemin arşiv belgeleri ve devlet yıllıkları eşliğinde ortaya koymasından kaynaklanmaktadır.

Çalışmanın Amacı

Eğitim toplumların her alanda ilerleyebilmesi için gerekli olan en önemli araçtır. Osmanlı’nın son döneminde de eğitimin öneminin farkına varılmış ve birçok yeni okul açılmıştır. Bu kapsamda özellikle II. Abdülhamit döneminde modern eğitim kurumlarının sayısında artış yaşanmış ve eğitim kurumları tüm Osmanlı taşrasına yayılma fırsatı bulmuştur. Bu çalışmanın amacı Sultan II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı’nda bulunan Müslüman ve gayrimüslim okullarını ortaya koymaktır.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmamızda literatür taraması yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda ilk olarak Osmanlı eğitim tarihi ve İzmit Sancağı ile ilgili kitap, makale ve tezler taranmış ve bunlar bir araya getirilmiştir. Ayrıca dönemin birinci el kaynakları olan salnameler ve Osmanlı arşiv belgeleri incelenmiştir. Arşiv belgeleri transkribe edilmiştir. Toplanan kaynaklar tez planına uygun bir şekilde sınıflandırılmıştır. Daha sonra belgelerle literatürde yer alan bilgiler karşılaştırılmış ve sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın Konusu

Çalışmamızın konusu II. Abdülhamit dönemi eğitim sistemi, eğitim politikaları ile İzmit Sancağı'nda bulunan eğitim kurumlarıdır. Araştırmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İzmit'in tarihi, coğrafyası, demografisi, sosyo-ekonomik durumu, İzmit Sancağı'nın oluşumu, Osmanlı eğitiminin modernleşmesi, II. Abdülhamit devri genel özellikleri ve II. Abdülhamit dönemi Osmanlı eğitim kurumları anlatılmıştır. İkinci bölümde ise ilk olarak II. Abdülhamit dönemi öncesinde İzmit Sancağı'nda bulunan eğitim kurumları ile II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı'ndaki Müslüman okulları olan ibtidailer, rüşdiyeler, idadiler ve medreseler anlatılmıştır. Daha sonra da İzmit eğitim bürokrasisiyle alakalı istatistikî bilgiler verilmiştir. Tezimizin son kısmında ise II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı'ndaki gayrimüslim okulları ve misyonerlik faaliyetleri incelenmiştir. Araştırmamız sırasında Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi ve Salt Galata kütüphaneleri ile Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinden yararlanılmıştır.

I.BÖLÜM: İZMİT SANCAĞI VE II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ EĞİTİM SİSTEMİ

II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909), II. Mahmut ve Tanzimat döneminden itibaren çeşitli alanlarda yapılan reformların uygulandığı ve bu reformların artarak devam ettiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. II. Abdülhamit döneminde yapılan en önemli reformlardan bir tanesi de eğitim reformudur. Bu dönemde atılan adımlar sayesinde, okullaşma sadece İstanbul'la sınırlı kalmamış ve tüm Osmanlı taşrasına yayılmıştır. İbtidailer, rüşdiyeler ve idadilerle ilgili yeni düzenlemeler yapılarak, eğitimde nitelikli bir Osmanlı sınıfı oluşturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca, gayrimüslim okullarında yapılan çeşitli denetimlerle bu okulların zararlı faaliyetleri engellenmeye çalışılmıştır. Bu dönemde İzmit Sancağı da eğitim alanındaki yeniliklerin yapıldığı yerlerden birisi olmuştur.

Bu bölümde kuruluşundan Cumhuriyet devrine kadar İzmit şehrinin tarihi, coğrafyası, demografik yapısı ve sosyo-ekonomik durumu hakkında genel bir bilgi verilecektir. Ardından İzmit Sancağı'nın Osmanlı döneminde idari olarak yaşadığı değişimler ve sancak haline geliş süreci üzerinde durulacaktır.

İzmit Sancağı hakkında genel bir çerçeve çizildikten sonra, Osmanlı eğitiminde XIX. yüzyıl başından itibaren yaşanan gelişmeler ortaya koyulacaktır. Bu çerçevede Osmanlı eğitiminin modernleşme çizgisi genel hatlarıyla anlatılacaktır. Ardından II. Abdülhamit devrinde Osmanlı Devleti'nin durumu, devlet politikası ve devrin genel özellikleri üzerinde durulacaktır. Bundan sonra II. Abdülhamit döneminde okullaşmanın yayılışı, sıbyan mektepleri (ibtidailer), rüşdiyeler, idadiler ve yüksek öğretim kurumlarında yapılan düzenlemeler, gayrimüslim okullarının durumu ve bu okullara karşı alınan önlemler üzerinde durulacaktır.

1.1. İzmit'in Tarihi Coğrafyası

1.1.1. Tarihi

İzmit'in tarihi M.Ö. VII. yüzyıla kadar götürülmektedir. M.Ö. VII. yüzyılda Yunanistan'ın Megara şehrinden göç edenler, İzmit Körfezi'nin güneyindeki, bugünkü Başiskele ilçesi sınırlarında yer alan Astakos (Olbia) kentini kurmuşlardır. Kentin resmi kuruluş tarihi olarak da bilinen M.Ö. 712 tarihinden itibaren para basılmaya

başlanmıştır. Kentte basılan ilk paranın bir tarafında kentin koruyucu tanrısı olduğuna inanılan Olbia'nın resmi, diğer tarafında ise şehir devletinin arması olan istakoz resmi bulunmaktadır. Bu yüzden, bazı tarihçiler şehre kent tanrıçasının isminden dolayı Olbia; diğer tarihçiler de şehir armasında yer alan istakoz resminden dolayı Astakoz ismini vermişlerdir.¹

İzmit, Astakos kentinin Bithynialıların saldırısı sonucu harap bir hale gelmesi üzerine, Bithynia Kralı I. Nikomedes tarafından, günümüz İzmit kentinin doğu kısmında, M.Ö. 262'de "Nikomedia" ismiyle kurulmuş ve Bitinya Krallığının başkenti olmuştur.² M.Ö. 74'te Bitinya Kralı III. Nikomedes, bölgede asayişini sağlamak için ölmeden önce krallığını Roma İmparatorluğu'na bağlamıştır. Bu tarihten itibaren Nikomedia bir Roma eyaleti olarak Bithynia'nın başkenti olmuştur.³

İzmit, Bizans İmparatorluğu zamanında, İstanbul başkent olduktan sonra da gelişimini sürdürmüştür. Kent, İslâm devletinin şehre yaptığı seferlere kadar geçen zaman içinde çeşitli deprem ve hücumlardan etkilenmiş, ancak her seferinde tekrar onarılmıştır. İçinde Türk kavimlerin de bulunduğu Arap orduları kenti ilk kez 781-82 yılında ele geçirmiş ve kentle birlikte Kadıköy sınırlarına kadar gelmeyi başarmışlardır.⁴

1071 Malazgirt zaferiyle birlikte Türkler, Anadolu'da hâkimiyeti ele geçirmişlerdi. Malazgirt savaşı sonrasında 1078'de Nikomedia'nın Bizans İmparatoru Nikeforos Botaniates'in yönetiminde olduğu bilinmektedir. Fakat bu dönemde şehir sık sık Türk akınlarına maruz kalmıştır. 1081 yılında Bizans tahtına geçen Aleksios Komnenos, 1087'de Nikomedia'yı kendisine üs edinerek Türklere karşı bir sefer gerçekleştirmiştir. 1090'da ise şehir geçici bir süreliğine Türklerin eline geçmiştir.⁵ Şehir 1096'da Haçlılar tarafından ele geçirilmiş, XII. yüzyıl başlarında ise Bizans kontrolüne geçmiştir. 1204 yılında ise Latinler tarafından ele geçirilmiş ve büyük bir yıkıma uğramıştır. İzmit,

¹ Nevrihan Erdoğan-Sonay Ayyıldız-Mehtap Özbayraktar, *Tarihi İzmit Kent Merkezi: Mahalleler, Sokaklar, Mimari Eserler*, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2011, s.20-21

² İdris Bostan, "İzmit", *T.D.V.İ.A.*, Cilt 23, İstanbul: 2001, s.536

³ Resül Narin, "Osmanlı Dönemi Haritalarında Kocaeli'ne Dair Tespitler", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, Cilt III, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017, s.1557-1558

⁴ Mehmet Kaya, "XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaeli) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskân Siyaseti", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 26, Sayı 41, Ankara: 2007, s.60-61

⁵ Mustafa Daş, "Bizans Döneminde Kocaeli", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, Cilt I, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016, s.104

Orhan Gazi döneminde, 1337 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve daha sonraki yıllarda Osmanlı komutanlarından Gazi Akça Koca'nın adını almıştır.⁶

İzmit, XIX. yüzyıl başlarından itibaren imar ve ulaşım konusunda önemli bir gelişim kaydetmiştir. Sultan II. Mahmut döneminde şehrin imarına önem verilmiş ve 1833 yılında İstanbul-İzmit arası ilk posta yolu hizmete açılmıştır.⁷

Şehrin gelişimi için önemli adımlardan bir tanesi de 1873 yılında Haydarpaşa-İzmit demiryolunun açılmasıdır. Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattının ön keşif çalışmaları 1870 yılında başlatılmıştır. Keşif çalışmaları sonucunda hat uzunluğunun 90 km olmasına karar verilmiştir. Demiryolunun inşası, keşif çalışmalarının tamamlanmasının ardından, Sultan Abdülaziz tarafından 4 Ağustos 1871'de çıkarılan iradeyle başlamıştır. Haydarpaşa-İzmit demiryolunun güzergâhı bölgenin jeomorfolojik şartları esas alınarak belirlenmiş ve üç ana kısma ayrılmıştır. Bunlardan birincisi Haydarpaşa-Tuzla, ikincisi Tuzla-Tavşancıl, üçüncüsü ise Tavşancıl-İzmit olarak belirlenmiştir. Hattın Haydarpaşa-Tuzla arasındaki ilk kısmı, inşaatın başlamasından sadece on dört ay sonra, 4 Ekim 1872 tarihinde açılmıştır. Demiryolu hattının diğer kısımlarındaki çalışmalar elverişsiz arazi koşulları nedeniyle bir süre daha devam etmiştir. Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattı, kent merkezinde Sadrazam Rüştü Paşa'nın da katıldığı şaşalı bir törenle 3 Mayıs 1873 tarihinde hizmete açılmıştır.⁸

II. Abdülhamit döneminde İzmit Mutasarrıfı Sırrı Paşa, şehrin imarına ve yolların yapımına büyük önem vermiştir. Şehrin simgelerinden birisi olan çınar ağaçlarını bugünkü yürüyüş yolunda yer alan demiryolunun iki yanına diktirmiş ve şehrin doğusunda bulunan bataklıkları kurutmaya çalışmıştır. Yine II. Abdülhamit döneminde İzmit Mutasarrıflığı yapan Musa Kâzım Paşa da padişahın yirmi beşinci cülus yıldönümü anısına İzmit Saat Kulesi'ni yaptırmıştır.⁹

İzmit, 20 Kasım 1918 tarihinde İngilizlerin işgaline uğramış ve 27 Ekim 1920 tarihinde de Yunan işgalci güçlerine teslim edilmiştir. Şehir 28 Haziran 1921 tarihinde düşman

⁶ Narin, a.g.m., s.1558

⁷ Bostan, a.g.m., s.537-538

⁸ Cemil Öztürk, "Haydarpaşa-İzmit Demiryolunun İnşası ve İşletilmesi: Bir İktisadî Millîleşme Girişimi (1871-1888)", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Cilt II, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016, s.727-729

⁹ Bostan, a.g.m., s.538

güçlerinden geri alınmıştır. İzmit, Cumhuriyet ilan edildikten sonra 20 Nisan 1924'de "Kocaeli" adını alan ilin merkezi olmuştur.¹⁰

1.1.2. Coğrafyası

Kocaeli, Karadeniz ile Marmara Denizi arasında batıya doğru bir yarımada şeklinde uzanan ve İstanbul Boğazı'ndan başlayarak doğuda aşağı Sakarya havzasına kadar olan kısmı da kapsayan bölgenin adıdır.¹¹ Kocaeli ilinin merkez ilçesi olan İzmit, karalar içine derin bir şekilde sokulmuş ve karşılıklı olarak birbirine yaklaşmış olan Zeytin ile Gölcük burunları arasında sınırlanmış körfezin en iç kısmının sonunda yer almaktadır.¹²

Kocaeli, 40°-41° kuzey paralelleri ile 29°-30° doğu meridyenleri arasında bulunmaktadır. Şehrin batı tarafında İstanbul, doğu tarafında Sakarya ve güney tarafında da Bursa kentleri bulunmaktadır. Kocaeli ve çevresi Akdeniz ve Karadeniz iklimleri arasında geçiş bölgesinde yer almaktadır. Ilıman bir iklime sahiptir.¹³

İzmit'in kuzeyinde yer alan Kocaeli tepelik alanı ile körfezin güneyinde uzanan Samanlı Dağları ormanlık alanlarla kaplıdır. İzmit, sahip olduğu bu ormanlık alanlar nedeniyle bir zamanlar "Ağaç Denizi" olarak adlandırılmıştır.¹⁴ Ayrıca İzmit, İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan kara, deniz ve demiryolunun kesişim noktasında bulunduğu için bölgenin önemli sanayi ve ticaret merkezlerinden biri konumundadır.¹⁵

1.1.3. Demografik Yapısı

II. Abdülhamit dönemi başlarında, 4 Eylül 1881 tarihinde yürürlüğe giren Sicill-i Nüfus Nizamnamesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus sayımı yapılmaya başlanmıştır. Aynı tarihte, bu nizamnameyle birlikte, bir talimat da yayınlanmıştır. Bu talimat nüfus sayımının nasıl yapılacağı hakkındadır. Ancak yapılmak istenen nüfus sayımı, kötü hava şartları ve ulaşım imkânlarının yetersizliği nedeniyle planlanandan uzun

¹⁰ Nevrihan Erdoğan-Sonay Ayyıldız-Mehtap Özbayraktar, a.g.e., s.30

¹¹ Narin, a.g.m., s.1557

¹² Besim Darkot, "İzmit", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 5/2, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1968, s.1253-1254

¹³ Şennur Kaya, *Tanzimat'tan Günümüze İzmit Kenti (1839-1938)*, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2009, s.17

¹⁴ Metin Tuncel, *İzmit Şehir Coğrafyası*, İstanbul: 1971, s.9

¹⁵ İlhan Gülgeç, *İzmit Analitik Etüdüleri*, Ankara: İller Bankası İ. Pl. ve Yapı D. Reisliği Şehircilik İşleri Müdürlüğü, 1970, s.2

sürmüştür. 1881/1882-1893 Osmanlı Nüfus Sayımına göre Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam nüfusu 17.388.604 kişi olarak tespit edilmiştir.¹⁶

1881/1882-1893 Osmanlı nüfus sayımına göre İzmit Sancağı'nın toplam nüfusu 195.675 kişi olarak tespit edilmiştir. Bunun 133.123'ünü Müslümanlar, 62.552'sini ise gayrimüslimler oluşturmaktadır. Bu dönemde İzmit Sancağı'na bağlı Merkez, Adapazarı, Kandıra, Geyve ve Karamürsel kazalarına ait Müslüman ve gayrimüslim nüfus istatistikleri aşağıdaki gibi tespit edilmiştir:¹⁷

	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Bulgarlar		Katolikler	
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
İzmit Merkez Kaza	9.285	9.963	1.696	1.880	7.826	8.011	5	8	63	70
Adapazarı	18.991	21.327	1.307	1.210	5.432	5.270				
Kandıra	21.011	19.675	990	1.098	626	633				
Geyve	11.528	10.605	2.229	2.291	2.818	3.055				
Karamürsel	4.960	5.772	5.136	5.887	1.607	1.942				
TOPLAM	65.775	67.348	11.352	12.366	18.309	18.911	5	8	63	70
	Yahudiler		Protestanlar		Yabancı Uyrıklular		Toplam		Toplam	
	K	E	K	E	K	E	K	E	Nüfus	
İzmit Merkez Kaza	78	84	333	382	51	54	19.337	20.452	39.789	
Adapazarı	3	3	152	162	27	40	25.912	28.012	53.924	
Kandıra							22.627	21.406	44.033	
Geyve		1	36	43		1	16.611	15.996	32.601	
Karamürsel						18	11.703	13.619	25.332	
TOPLAM	81	88	521	587	78	113	96.190	99.485	195.675	

¹⁶ Abdulkadir Gül-Salim Gökçen, *Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnébiler Meselesi*, Ankara: Cedit Neşriyat, 2010, s.53-57

¹⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev: Bahar Tırnaççı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s.168-169

II. Abdülhamit döneminde daha sonraki yıllarda da nüfus sayımları yapılmaya devam edilmiştir. Yapılan bu sayımlarda İzmit Sancağı'nın ve sancağa bağlı kazalardaki Müslüman ve gayrimüslim nüfusu şu şekilde tespit edilmiştir:

1894 Yılında İzmit Sancağı'nda Müslüman ve Gayrimüslim Nüfusu¹⁸

	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Bulgarlar		Katolikler	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
İzmit Sancak	67.342	65.775	12.366	11.342	18.911	18.309	8	5	70	63
	Yahudiler		Protestanlar		Yabancı Uyrklular		Toplam		Toplam	
	E	K	E	K	E	K	E	K	Nüfus	
İzmit Sancak	88	81	587	521	113	78	99.485	96.174	195.659	

1896 Yılında İzmit Sancağı'nda Müslüman ve Gayrimüslim Nüfusu¹⁹

	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Bulgarlar		Katolikler	
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
İzmit	68.415	72.412	12.071	12.860	19.360	19.416			29	23
	Yahudiler		Protestanlar		Toplam		Toplam		Toplam	
	K	E	K	E	K	E			Nüfus	
İzmit			506	602	101.381	105.313			206.694	

(Bu tablo 1893 nüfus sayımı sonuçlarına dayanmaktadır)

1897 Yılında İzmit Sancağı'nda Müslüman ve Gayrimüslim Nüfusu²⁰

	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Katolikler		Yahudiler	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
İzmit	83.700	71.865	14.196	13.526	21.750	21.861	38	40	99	100

¹⁸ Karpat, a.g.e., s.191-192

¹⁹ Karpat, a.g.e., s.196-197

²⁰ Karpat, a.g.e., s.198-199

	Protestanlar		Latinler		Keldaniler		Toplam		Toplam
	E	K	E	K	E	K	E	K	Nüfus
İzmit	640	624	1	2	1		120.425	108.018	228.443

1906/7 Yılında İzmit Sancağı 'nda Müslüman ve Gayrimüslim Nüfusu²¹

	Rum									
	Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Bulgarlar		Katolikler	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
İzmit	19.535	17.755	2.588	2.361	11.082	10.456				1
Adapazarı	38.251	34.797	4.095	3.600	7.967	7.902				
Karamürsel ve Yalova	11.012	9.611	7.849	7.284	2.657	2.487	1			
Geyve	15.946	15.357	3.198	3.196	4.147	4.035				
Kandıra	19.546	18.750	875	820	272	260				
TOPLAM, İZMİT	104.290	96.270	18.605	17.261	26.125	25.140	1			1

Ermeni

	Katolikler		Protestanlar		Latinler		Süryaniler		Keldaniler	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
İzmit	214	188	514	500	2	1	2	1	5	3
Adapazarı			311	317						
Karamürsel ve Yalova					3	4				
Geyve			102	82						
Kandıra										
TOPLAM İZMİT	214	188	927	899	5	5	2	1	5	3

²¹ Karpat, a.g.e., s.204-205

	Yahudiler		Yabancılar		Toplam		TOPLAM
	E	K	E	K	E	K	NÜFUS
İzmit	111	125	76	69	34.130	31.459	65.589
Adapazarı	57	44	41	43	50.722	46.703	97.425
Karamürsel ve Yalova					21.522	19.386	40.908
Geyve					23.393	22.670	46.063
Kandıra	3	1	3	2	20.699	19.833	40.532
TOPLAM İZMİT	171	170	120	114	150.466	140.051	290.517

1.1.4. Sosyo-Ekonomik Durumu

İzmit Sancağı'nın gelişmiş ulaşım imkânları ve zengin bir orman örtüsüne sahip olması nedeniyle, burada Osmanlılar zamanından itibaren çeşitli imalat dalları kurulmuş ve şehir ticari açıdan gelişim göstermiştir.²² İzmit, İstanbul'un fethinden sonra (1453), İstanbul'un erzak, kereste ve yakacak odun ihtiyaçlarını karşılamış ve şehrin doğu ile olan irtibatını sağlayarak önemli bir konum edinmiştir. Anadolu'dan gelen çeşitli kervanlar İzmit'te dağılır ve yine buradan yükleriyle birlikte gemilerle İstanbul'a giderlerdi. Bu nedenle, İzmit'te kentten geçen yolcuların ihtiyaçlarını karşılayacak çeşitli kervansaray, han ve hamamlar yapılmıştır.²³

Osmanlılar zamanında İzmit'in ticari ve ekonomik faaliyetlerinde hanlar çok önemli bir role sahipti. Çeşitli ticari mal ve erzakların saklandığı bu hanlar, genelde şehrin çarşı kısmında bulunan ve "Hanlariçi" olarak bilinen mevkide (günümüzde İstiklal Caddesi) bulunuyordu. 1800'lü yıllarda İzmit'te bulunduğu saptanan önemli hanlar şunlardır:

*"Eski Hamacı Hanı, Antepli Hanı, Bansaroğlu Hanı, Seyyid Osman Ağa Hanı, Kazıklı (Kazıklıoğlu) Hanı, Yamak Emin Muhammet Hanı, Bozacı Hanı, Bali Hanı, Kurbanzade Haili Ağa Mahseni, Baki-zade Mahseni, Halil Seyyid Mahseni, Hacı İsmail Ağa Mahseni, Mehmet Sarı Mahseni, Mustafa Kara Mahseni vb."*²⁴

²² "Kocaeli", *Yurt Ansiklopedisi: Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü*, Yarımlı, Cilt 7, Haz: Vedat Günyol.. (ve öte.), İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1982-1983, s.5012-5013

²³ Nezih Fıratlı, *İzmit: Tarihi ve Eski Eserleri Rehberi*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1959, s.13

²⁴ Hüseyin Erol, *İzmit Esnaf ve Ticaret Tarihi*, Tarihçe & Yayına Hazırlayan: F. Yavuz Ulugün, Kocaeli: İzmit Rotary Kulübü, 2013, s.34

İzmit'te hanların çoğunluğunun bulunduğu Hanlarıçi bölgesi, XVI. yüzyıldan itibaren kentin merkezi ticaret bölgesine dönüşmüştür. Bu bölgede zemin katları camekânlı, birinci katları yuvarlak ve cephe çatıları parapetli olan iki katlı dükkânlara rastlanmıştır.²⁵

İzmit, Osmanlılar döneminde gemi inşaatı ve tersanesiyle de önemli bir hizmet vermiştir. Tersane XVI. ve XVII. asırlarda tamir edilmiş ve genişletilmiştir. Bu tersanede çeşitli küçük gemilerin yanı sıra kalyon ve kadirga türünde savaş gemileri de inşa edilmiştir.²⁶

İzmit, gelişmiş ulaşım bağlantıları ve sahip olduğu zengin orman örtüsüyle Cumhuriyet döneminde de gelişimini sürdürmüştür. 1924'te Gölcük Tersanesi'nin, 1936'da ise Türkiye'nin ilk kâğıt fabrikası olan SEKA'nın kuruluşuyla birlikte şehrin ticari ve ekonomik canlılığı artmıştır. 1960'lı yıllarda da Türkiye'nin önemli petrokimya tesislerinin (Petkim, İpraş vb.) İzmit'te kurulmasıyla, kente yapılan kamu yatırımları artış göstermiştir.²⁷ İzmit, günümüzde de çeşitli sanayi tesisleri sayesinde gelişimini sürdürmeyi devam etmektedir. Tren yolu şehrin gelişiminde önemli bir role sahiptir.

1.2. İzmit Sancağı'nın Oluşumu

İzmit, Osmanlılar zamanında ele geçirilişinden bağımsız bir sancak olana kadar çeşitli eyaletlere bağlı bir sancak görünümündedir. İzmit, Orhan Bey döneminde fethinden (1337) sonra kurulan İzmit (Kocaeli) Sancağı'nın merkezi olmuştur. Kent 1420 yılında da Anadolu Eyaleti'ne dâhil edilmiştir.²⁸ Kanuni Sultan Süleyman devrinde 1530 yılında yapılan tahrire göre Kocaeli, İznikmid, Adapazarı, Kandıra, Yalakabad (Yalova), İznik, Şile ve Yoros kazalarıyla birlikte Anadolu Eyaleti sınırları içerisinde yer alan bir sancak görünümündedir. İzmit, Kanuni döneminin son yıllarında Anadolu Eyaleti'nden alınmış ve 1533'te kurulan Cezayir-i Bahr-i Sefid (Kapudan Paşa) Eyaleti'ne dâhil edilmiştir.²⁹

XIX. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı idari yapısında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu kapsamda İzmit Sancağı da farklı tarihlerde değişik eyaletlere bağlı bir

²⁵ Erol, a.g.e., s.63

²⁶ Bostan, a.g.m., s.540

²⁷ Yurt Ansiklopedisi, a.g.m., s.5012-5013

²⁸ Erol, a.g.e., s.18

²⁹ Merve Çakır, *Osmanlı Şehir Tarihinin Arşiv Kaynakları: İzmit Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006, s.16-17

sancak olarak karşımıza çıkmaktadır. İzmit Sancağı, 1842 yılında yapılan düzenlemelerle Bolu Eyaletine bağlanmıştır. 1850 yılına kadar Bolu Eyaletine bağlı olan İzmit, 1850'den itibaren Kastamonu Eyaletine bağlı bir sancak olmuştur.³⁰

İdari yapılanma, Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı Devleti'nin ileri gelenleri tarafından modernleşmenin en önemli kriterlerinden biri olarak görülmekteydi. Bu anlamda 1864 yılında çıkarılan *Vilayet Nizamnamesi* önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu nizamname daha sonraki dönemde Osmanlı idari yapılanmasının yol haritasını oluşturmuştur. Bu nizamnamenin etkisi Osmanlı coğrafyasının tamamında olduğu gibi, İzmit ve civarında da kendisini göstermiştir. Yapılan hamleler sayesinde İzmit Sancağı'na bağlı köy, nahiye ve kazaların sayısında önemli artışlar gözlenmiştir.³¹

İzmit Sancağı, 1867 senesinden itibaren Hüdavendigâr Eyaletine bağlı bir sancak olarak karşımıza çıkmaktadır.³² Sonraki dönemde bir ara doğrudan doğruya İstanbul'daki Zaptiye Nezareti'ne de bağlanmıştır.³³ İzmit, II. Abdülhamit dönemi başlarında 1877'de bağımsız bir sancak olmuş, Selim Sırrı Paşa da sancağa mutasarrıf olarak atanmıştır.³⁴

1880 yılına kadar bağımsız bir sancak olarak varlığını sürdüren İzmit, 1880 ve 1888 yıllarında Şehremaneti (İstanbul) Vilayetine bağlı bir sancak olmuştur.³⁵ 1888 yılından itibaren Dâhiliye Nezareti'ne bağlı bağımsız bir sancak haline gelen İzmit, idari açıdan bir merkez liva, dört kaza ve on iki nahiyeden oluşuyordu. Toplam 606 köye sahipti.³⁶

İzmit Sancağı, 1890-1925 yılları arasında İzmit, Adapazarı, Kandıra, Karamürsel, Yalova, Geyve ve İznik kazalarından oluşuyordu. Daha önce sancağın sınırları içerisinde bulunmayan Yalova 1901'de, İznik ise 1914-1915 yıllarında İzmit Sancağı'na dâhil edilmiştir.³⁷

³⁰ Ahmet Aksın_Ela Özkan, "Kocaeli'nin 19. Yüzyıldaki İdari Yapısı", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, Cilt III, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017, s.1541-1543

³¹ Enis Şahin-Sinan Demirağ, "Kocaeli Vilayeti'nin Teşekkül Süreci", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, Cilt II, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017, s.1461-1462

³² Aksın-Özkan, a.g.m., s.1544-1545

³³ Yusuf Çam, *Milli Mücadele'de İzmit Sancağı (Kocaeli – Sakarya – Yalova İlleri)*, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2014, s.19

³⁴ Avni Öztüre, *Nicomedeia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*, İstanbul: Avni Öztüre Yayınları, 1981, s.122

³⁵ Aksın-Özkan, a.g.m., s.1548-1549

³⁶ Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul: Milliyet Gazetesi Yayınları, 1985, s.175

³⁷ Aksın-Özkan, a.g.m., s.1548-1549

Cumhuriyet'in ilânından önce, 1922 yılının Ekim ayında, TBMM tarafından İzmit Mutasarrıflığı'nın isminde yapılan düzenleme ile merkez İzmit olarak anılırken, sancağın tamamı için "Kocaeli" adının kullanılmasına karar verilmiştir. Cumhuriyet'in ilânından sonra, 20 Nisan 1924'de çıkarılan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile müstakil sancaklar vilayete dönüştürülmüş, bu kapsamda Kocaeli de "Kocaeli Vilayeti" adıyla idari taksimattaki yerini almıştır.³⁸

1.3. Osmanlı Eğitiminin Modernleşme Çizgisi

Osmanlı eğitim sistemi XIX. yüzyıla kadar mahalle (sıbyan) mektepleri ile medreselerden oluşmaktaydı. Medreseler gün geçtikçe yaygın ve güçlü örgün eğitim kurumları haline gelmiş ve Osmanlı toplumunu derin bir biçimde etkilemiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar yenilenmeye gitmemişlerdir.³⁹

Osmanlı idarecileri, modern askeri ve sivil okulların açılışından evvel, bir tarihçimizin deyişiyle "otodidakt" tarzda yetişiyordu. Bu kelime "kendi kendini tahsil etmiş adam" anlamına geliyordu. Başlıca otodidakt eğitim yerleri ise camiler, tekkeler, kütüphaneler, hükümet daireleri, vezir ve zenginlerin konakları ile bilgin ve fikir adamlarının evleri idi.⁴⁰

Osmanlı yöneticileri XVIII. yüzyıldan itibaren çeşitli alanlarda ıslahat ve yenileşme hareketlerine girişmişlerdir. Bu kapsamda eğitim alanında da önemli adımlar atılmıştır. Açılan çeşitli askeri ve sivil mektepler yoluyla eğitim modern bir çizgiye getirilmeye çalışılmıştır. Eğitimde yenileşme hareketlerine 1770'li yıllardan itibaren, öncelikle askeri okullar açılarak başlanmıştır.⁴¹ Eğitimde yenileşme hareketlerinin askeri alanda başlamasının temel nedeni, devletin savaşlarda aldığı yenilgiler ve iyi yetiştirilmiş askeri personel ihtiyacıdır.⁴²

Osmanlılarda açılan ilk modern eğitim kurumu, 1773 yılında Macar kökenli Fransız askeri uzman Baron De Tott'un yardımıyla tesis edilen Mühendishane-i Bahrî Hümâyûn'dur (Deniz Mühendishanesi). Bu okulda Matematik, Geometri, Fransızca gibi

³⁸ Şahin-Demirağ, a.g.m., s.1461-1462

³⁹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2012, s.59

⁴⁰ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 2, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, s.375

⁴¹ Akyüz, a.g.e., s.59-60

⁴² Akyüz, a.g.e., s.143-144

çağdaş deneysel ve pratik bilgiler okutulmaktaydı.⁴³ Bu okulun açılmasında Osmanlı donanmasının 1770 yılında Rus donanması tarafından Çeşme limanında yakılmasının büyük etkisi vardır.⁴⁴ Bu okuldaki sonra 1795 yılında Nizam-ı Cedid ordusunun askeri subay ihtiyacını karşılamak gayesiyle İstanbul’da Mühendishane-i Berri-i Hümayun (Kara Mühendishanesi) adıyla yeni bir okul açıldı.⁴⁵

Modern eğitim sisteminin inşası için ilk ciddi adımlar II. Mahmut döneminde atılmıştır. Bu dönemde maarif işleri Meclis-i Umur-u Nafia ve Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye gibi kurumlar tarafından yürütülüyordu.⁴⁶ Sultan II. Mahmut, 1824 yılında sıbyan mektepleri hakkında yayınladığı fermanla ilköğretimi zorunlu hale getirdi. Ancak bu fermanın hükümleri yalnız İstanbul’u kapsıyordu.⁴⁷ Sultan II. Mahmut, Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra, çeşitli otoritelere dağılmış olan vakıfları tek bir çatıda bir araya getirmek amacıyla 14 Ekim 1826 tarihinde “Evkaf-ı Hümayun Nezareti”ni kurdu. Bu adımla birlikte çeşitli vakıflara bağlı bulunan mektepler ilk defa devlet teşkilatı içinde yer aldı.⁴⁸ II. Mahmut döneminde açılan okullardan bir tanesi, çağdaş anlamda ilk tıp okulu olarak kabul edilen Mekteb-i Tıbbiye’dir. Açılışı 1827 yılında yapılmıştır.⁴⁹ Türkiye’de kurulan en çağdaş okullardan biri olan Mekteb-i Harbiye de bu dönemde kurulmuştur. Bu mektep, Fransız Saint-Cyr Askeri Akademisi model alınarak planlanmıştır. Okul sekiz sınıftan ve bir tabur kadar da öğrenciden oluşuyordu. Okulun hoca kadrosu büyük kısmı mühendis olan Türk, bir kısmı başta Moltke olmak üzere Prusyalı, Fransız ve İspanyol hocalardan oluşmaktaydı. II. Mahmut tarafından çok önemsenen bu okul 1 Temmuz 1835 tarihinde resmi bir törenle açılmıştır.⁵⁰

II. Mahmut döneminde yaşanan önemli gelişmelerden bir tanesi de Bâb-ı Âlî Tercüme Odası’nın kuruluşudur. Bu kurum 1821 yılında, o zamana kadar Osmanlıdaki resmi tercümanlık işlerini yürüten Fenerli Rumların tekeli kırılmak ve Müslüman memurlara

⁴³ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Çev: Osman Yener, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s.41-42

⁴⁴ Akyüz, a.g.e., s.144

⁴⁵ Cahit Yalçın Bilim, “Osmanlılar’da Eğitimin Çağdaşlaşması Askeri Okullar”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.238

⁴⁶ Tuğrul Özcan, *Merkezi ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2017, s.20

⁴⁷ Ahmet Cihan, *Osmanlı’da Eğitim*, İstanbul: Akademik Kitaplar, 2014, s.155-156

⁴⁸ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1964, s.2

⁴⁹ M. Emin Yolalıcı, “XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.283

⁵⁰ Bilim, a.g.m., s.242-243

Fransızca öğretmek amacıyla kurulmuştur.⁵¹ Tercüme Odasında yetişen ünlüler arasında Münif Paşa, Sadrazam Fuat Paşa, Namık Kemal ve Âgâh Efendi gibi çok önemli şahsiyetler yer almaktadır.⁵²

Sultan II. Mahmut döneminin sonlarına doğru sıbyan mekteplerinin üstünde ve devlet dairelerine memur yetiştirmek amacıyla “rüşdiye” adı verilen okullar açılmıştır. İlk rüşdiyeler 1839 senesinde açılan “Mekteb-i Maarif-i Adliye” ile “Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye”dir.⁵³ Rüşdiyeler, ilk başta ilkokul seviyesinin üstünde hazırlık okulu, daha sonraki dönemlerde ise ortaokul seviyesindeki kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk rüşdiyelerin açılışından sonra bunların idaresi için Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuştur.⁵⁴ Sıbyan mekteplerinden mezun olan çocukların alındığı rüşdiyelerin tahsil süresi 4 yıldır.⁵⁵ Rüşdiyelerde Arapça sarf ve nahiv, Türkçe okuma-yazma, imlâ, Farsça, Kuran, Osmanlı, İslâm ve dünya tarihi, hesap ve coğrafya gibi dersler okutuluyordu. 1867’den itibaren bu derslere hendese, Kavaid-i Osmanî ve münşeat-ı Türkî gibi dersler eklenmiştir.⁵⁶

Rüşdiyelerde 1867 yılına kadar yalnızca Müslüman öğrenciler eğitim görüyordu. Bu tarihten itibaren büyük devletlere karşı eğitim alanında Müslüman tebaa ile Hıristiyan tebaa arasında bir fark olmadığını belirtmek amacıyla Hıristiyan çocuklarının da bu mekteplere alınmasına karar verildi. Ayrıca bu okullara girmek için Türkçeden sınava girme şartı getirildi.⁵⁷

Rüşdiyeler, Türkiye’de Avrupa’ya yönelik açılan ilk sivil okullar olarak kabul edilmektedir. Bunun nedeni hesap, coğrafya, okul yönetimi gibi dersler ile ders nâzırı olarak adlandırılan bir görevlinin ilk defa bu okullarda ortaya çıkmasıdır.⁵⁸

1839 yılında çıkarılan Tanzimat Fermanı’nda maarif ve mektepler hakkında herhangi bir madde bulunmamaktadır. 1856’da ilan edilen Islahat Fermanı’nda ise maarif

⁵¹ Somel, a.g.e., s.42

⁵² İsmail Doğan, *Tanzimat’ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991, s.62

⁵³ Zeki Salih Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004, s.45

⁵⁴ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s.91-93

⁵⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 7, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956, s.193-194

⁵⁶ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s.287

⁵⁷ Kodaman, a.g.e., s.93

⁵⁸ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s.67

alanında Avrupa'dan istifade edilmesine (faydalanılmasına) dair bir madde yer almaktadır.⁵⁹ Ayrıca bu fermanla, Osmanlı İmparatorluğu'nda yer alan bütün milletlere okul açma hakkı tanınmıştır.⁶⁰

Sultan Abdülmecit 13 Ocak 1845 tarihinde eğitim alanında yapılması gerekenleri içeren bir ferman yayımladı. Fermana göre “tebaa arasındaki cehaletin ortadan kaldırılmasına” ihtiyaç vardı. Bunun için ortaöğretimin yaygınlaştırılması, yüksek eğitim kurumları ile meslek okullarının açılması gerekiyordu. Bu ferman eğitimi bir bütün olarak ele alan ve eğitimin İstanbul dışındaki kentlere de yayılması gerektiğini vurgulayan ilk resmi belge olması açısından önemlidir.⁶¹

Sultan Abdülmecit tarafından başlatılan eğitim reformu kapsamında ilköğretimle ilgili yeni düzenlemeler yapılmıştır. Sıbyan mektepleri hakkında 8 Nisan 1847 tarihinde yayınlanan bir talimatname ile bu okulların eğitim süresi dört yıl olarak sınırlandırılmış ve Türkçe derslerine önem verilerek eğitimin millileşmesine yönelik bir hamle yapılmıştır. Ancak, bu talimatname maddi yetersizlik, hoca eksikliği vb. nedenlerle uygulanamamış ve okullarda eski usulde eğitim-öğretime devam edilmiştir.⁶² Osmanlılarda ilköğretim, Meşrutiyet devrine kadar medresenin etkisi altında kalmıştır. Öğretim yöntemleri ve okutulan konulardaki gelenekselci, ezberci anlayış ve din derslerinin ağırlıkta olması nedeniyle ilköğretim alanında iyi bir ilerleme sağlanamamıştır.⁶³

Tanzimat döneminde örgün eğitimde çeşitli gelişmeler yaşanırken, eğitimde yeni bir teşkilatlanmaya da gidilmiştir. Bu çalışmalar ve eğitim reformlarının yapılmasında 1838'de kurulan “Meclis-i Vâlâ” adındaki devlet kurumunun planlayıcı ve denetleyici bir rolü olmuştur.⁶⁴ Sultan Abdülmecit'in 1845 yılındaki hatt-ı hümayunundan sonra maarif meselelerinin yürütülmesi için “Muvakkat Meclis-i Maarif” adında geçici bir meclis teşkil edildi. Sekiz üyesi bulunan bu meclis, haftada iki gün toplanmak şartıyla çalışmalara başladı.⁶⁵ Geçici meclisin verdiği ayrıntılı bir raporun ardından 1846 yılında

⁵⁹ Ergin, a.g.e., s.417-419

⁶⁰ İlhan Tekeli, *Türkiye İçin Eğitim Yazıları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011, s.43

⁶¹ Somel, a.g.e., s.60

⁶² Kodaman, a.g.e., s.60-62

⁶³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Haz: Ahmet Kuyaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016, s.180-181

⁶⁴ Akyüz, a.g.e., s.191

⁶⁵ Kodaman, a.g.e., s.10-11

Meclis-i Maarif-i Umûmiye kuruldu.⁶⁶ Bu meclisin görevi, maarif ile ilgili konularda gerekli reformları yapmaktı. Bir karar organı konumundaki bu meclisin aldığı kararları uygulamak amacıyla aynı yıl içinde Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti tesis edildi.⁶⁷ Bu kurumun adı nezaret olduğu halde gerçekte genel bir müdürlük derecesindeydi. Bu kurumun başına vakanüvis Esat Efendi getirildi.⁶⁸

Meclis-i Muvakkat (Geçici Meclis), Darülfünun'da okutulacak derslerin kitaplarının hazırlanması için bir kurum oluşturulmasını önerdi. Bu öneri üzerine 15 Nisan 1851 tarihinde Encümen-i Dâniş kuruldu. Varlığı kısa süren bu kurumun 1862 yılında dağıldığı tahmin edilmektedir. Encümen-i Dâniş'in üyeleri arasında Sadrazam Mustafa Reşit Paşa, Hariciye Nâzırı Âli Paşa, Mekâtib-i Umûmiye Nâzırı Kemal Efendi gibi üst düzey devlet adamlarının yanı sıra ünlü Avusturyalı tarihçi Joseph Von Hammer, İngilizce-Türkçe sözlük yazarı James Redhouse, Mösyö Bianki gibi yabancı üyeler de bulunmaktadır.⁶⁹

Maarif işlerinin önem kazanmasıyla birlikte 17 Mart 1857'de Maarif-i Umûmiye Nezâreti kuruldu. Böylece eğitim işleri ilk defa hükümet dâhilinde yer aldı ve bugünkü Milli Eğitim Bakanlığı'nın temelini oluşturan bir kurum teşkil edildi. Kurumun nâzirliğine Sami Abdurrahman Paşa, müsteşarlığına tarihçi ve o sırada Mekâtib-i Umûmiye Nâzırı olan Hayrullah Efendi, Nezâret mektupçuluğu görevine de Raşit Efendi atandı.⁷⁰ Bu adımla birlikte eğitim devletin önemli merkezi işlerinden biri olarak görülmeye başlandı. Bu kurumun görevlerini belirtmek için 1861 yılında gönderilen bir belgede, rüşdiyeler ve üstünde yer alan tüm okulların karma bir eğitim vermesi ve öğretim dilinin Türkçe olması gerektiği üstünde durulması, bu merkezileşme isteğinin bir göstergesidir.⁷¹

Tanzimat döneminde eğitim alanında yaşanan önemli gelişmelerden biri de ilk öğretmen okulunun açılışıdır. İlk öğretmen okulu, rüşdiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacıyla 16 Mart 1848'de kurulan Darülmualimîn'dir.⁷² Darülmualimîn'in hocaları

⁶⁶ Akyüz, a.g.e., s.191-192

⁶⁷ Bayram Kodaman-Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s.478

⁶⁸ Akyüz, a.g.e., aynı yer

⁶⁹ İsmail Doğan, *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri: Kurumlar Kişiler ve Söylemler*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2010, s.310-313

⁷⁰ Kodaman, a.g.e., s.16

⁷¹ Tekeli, a.g.e., s.43

⁷² Akyüz, a.g.e., s.177

medrese çıkışlı olduğundan dolayı, öğretmen okulları Tanzimat dönemi ve sonrasında medresenin etkisi altında kalmıştır.⁷³

Darülmüallimîn'in ilk mezunlarını vermesinden sonra rüşdiyeler İstanbul dışındaki kentlerde de açılmaya başlamıştır. Bu doğrultuda 1856 yılında Meclis-i Maarif-i Umûmiye tarafından İstanbul dışındaki kentlerde yirmi beş rüşdiyenin açılışına karar verilmiştir.⁷⁴ Rüşdiye mektepleri taşrada açılan ilk devlet okulları olması açısından önemlidir. Özellikle iyi eğitilmiş ve birikimli hocaları sayesinde bazen buldukları bölgenin entelektüel yaşamının merkezi haline gelmişlerdir.⁷⁵

Tanzimat döneminde eğitim alanında yaşanan gelişmelerden bir tanesi de ilk defa kız rüşdiyelerinin açılmasıdır.⁷⁶ İlk kız rüşdiyesi 1859 yılında Sultanahmet'te açılmış olan Cevri Kalfa İnas Rüştiye Mektebi'dir. Tanzimat devri boyunca kız rüşdiyeleri açılmaya devam etmiş ve diğer kentlere de yayılmıştır.⁷⁷

1864 yılından itibaren Osmanlı eğitimini bütünüyle kapsayacak bir eğitim planlaması için çalışmalara başlandı. 1867 yılında Fransız eğitim bakanı Jean Victor Duruy, Babiâli hükümetine mezhepler arası ortaöğretim kurumları ile bir üniversitenin ve çeşitli meslek okullarının açılmasını içeren bir teklif sundu.⁷⁸ Aynı yıl Sultan Abdülaziz, III. Napoléon'un davetlisi olarak Paris'teki Uluslararası Sergi'ye katıldı. Böylece ilk kez bir Osmanlı padişahı Avrupa seyahatine çıkmış oldu.⁷⁹ Maarif Nazırı Saffet Paşa, Fransız eğitim bakanının eğitim konusundaki önerilerini inceledi. İncelemelerden sonra Fransız eğitim bakanının önerileri 1 Eylül 1869'da *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi* adıyla yayımlandı.⁸⁰

Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi, eğitim tarihimizin önemli dönüm noktalarından biridir. Bu nizamname yoluyla hem İstanbul hem de vilayetlerdeki mevcut ve açılacak

⁷³ Akyüz, a.g.e., s.185-186

⁷⁴ Zengin, a.g.e., s.46

⁷⁵ Somel, a.g.e., s.94

⁷⁶ Somel, a.g.e., s.83

⁷⁷ Zengin, a.g.e., Aynı yer

⁷⁸ Somel, a.g.e., s.77

⁷⁹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Boğaç Babür Turna, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2008, s.169

⁸⁰ Somel, a.g.e., s.119

okullar tek bir yasa çerçevesinde birleştirilmiştir. Ayrıca ilk defa vilayetlerde maarif meclislerinin kurulmasına karar verilmiştir.⁸¹

Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile yeni kurulan mektepler 3 kademe halinde belirlenmiştir. İlköğretim; sıbyan mektepleri, ibtidâiler ve rüştiyeler biçiminde, ortaöğretim kurumları; idadiler ve sultaniler biçiminde, yükseköğretim ise Darülfünûn ve çeşitli meslekî yüksekokullar şeklinde düşünülmüştür.⁸²

Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile rüştiyelerin yapısında da önemli değişiklikler olmuştur. Daha önce orta dereceli kurumlar olarak bilinen rüştiyeler ilköğretim kapsamına alınmıştır.⁸³ Nizamnamede, nüfusu 500 haneyi geçen her yerleşim yerinde bir rüştiye mektebi açılmasına karar verilmiştir. Öğretim süresinin dört yıl olması kararlaştırılmıştır.⁸⁴

Maarif-i Nizamnamesine göre idadi okulları 1000 hanenin üzerindeki yerleşim yerlerinde kurulacak ve hem Müslümanlara hem de gayrimüslimlere açık olacaktı. Öğretim süresi üç yıl olan idadilerde, Türkçe, Fransızca, iktisat, coğrafya, matematik, geometri, muhasebe gibi dersler okutulacaktı.⁸⁵ Rüşdiyelerden mezun olan talebelerin alındığı idadi okullarının sayısının 1876'ya kadar taşrada 1, İstanbul'da ise 4-5 civarında olduğu tespit edilmiştir. 1877 (1294) Devlet salnamesine göre o esnada İstanbul'da 6 idadi bulunmaktadır.⁸⁶

Maarif-i Umûmiye Nizamnamesinde alınan kararlardan biri de İstanbul'da bir Darülfünun (Üniversite) kurulmasıydı.⁸⁷ Nizamnameye göre Darülfünun'da Felsefe ve Edebiyat, Hukuk, Tabiî İlimler ve Riyâziye olmak üzere üç şube bulunacak ve adaylar imtihanla belirlenecekti. Öğretim dili Türkçe, süresi ise üç yıl olacaktı.⁸⁸ Bu şartlar altında ilk Osmanlı üniversitesi (Darülfünun) 20 Şubat 1870 tarihinde İstanbul'da açılmıştır. Darülfünun'un açılış törenine Maarif Nâzırı Saffet Paşa, Sadrazam Âli Paşa,

⁸¹ Arzu Meryem Nurdoğan, *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim (1869-1914)*, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016, s.73

⁸² Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1839-1923)*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013, s.23

⁸³ Zengin, a.g.e., s.47

⁸⁴ Cemil Öztürk, "Rüşdiye", *T.D.V.İ.A.*, Cilt 35, İstanbul: 2008, s.301-302

⁸⁵ Kemal Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaat'in Yeniden Yapılandırılması*, Çev: Şiar Yalçın, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s.182

⁸⁶ Kodaman, a.g.e., s.115-118

⁸⁷ Sakaoğlu, a.g.e., s.93-94

⁸⁸ Zengin, a.g.e., s.50

Münif Paşa gibi üst düzey devlet yetkililerinin yanı sıra, Hoca Tahsin ve Cemaleddin Afgânî gibi ünlü şahsiyetler de katılmıştır.⁸⁹ İlk Darülfünun Cemaleddin Afgânî'nin verdiği bir ders sırasında, peygamberliğin bir sanat olduğuna dair ifadeler kullanması nedeniyle gelen tepkiler üzerine kapatılmıştır. İkinci Darülfünun 1874 yılında Galatasaray Sultanisi içinde yeniden açılmış, ancak bu girişim de uzun ömürlü olmamıştır.⁹⁰

Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin kararlarından bir tanesi de, kız rüştiyelerine kadın öğretmen yetiştirmek amacıyla bir Darülmualimat açılmasına yöneliktir. Bu okul 26 Nisan 1870 tarihinde açılmıştır.⁹¹

Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin kararlarından biri de vilayet maarif meclislerinin kurulmasıdır. Nizamname, bir yandan vilayet maarif meclislerinin kurulmasını öngörürken, diğer yandan mahalli eşrafı bu meclislerin tabi üyeleri olarak kabul edip halk desteğini de garanti altına almıştır.⁹² Vilayet maarif meclislerinin görevleri; mahalli bağışları toplamak, okulları, kütüphaneleri vb. kurumları denetlemek ve vilayetlerdeki eğitimin genel durumu hakkında mazbatalar göndermektir.⁹³

Tanzimat döneminde eğitim alanında yaşanan önemli gelişmelerden biri de, ileride imparatorluğun ve Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet seçkinlerini ve entelektüellerini yetiştirme işlevini üstlenecek olan üç kurumun kurulmasıdır. Bunlar: Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne, Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultânî) ve Darüşşafaka'dır.⁹⁴

Mülkiye Mektebi, 1859 senesinde kurulmuştur. İlk sivil yükseköğretim kurumu olarak bilinmektedir. Kuruluş gayesi, kaymakamlık ve müdürlük gibi idari mevkilerde görev alacak memurları yetiştirmektir. Mülkiye mezunlarının bir bölümü 1873'den sonra açılan idadi mekteplerinde hocalık, yöneticilik vb. görevlere atanmışlardır.⁹⁵

Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultani) de Tanzimat devrinde açılan önemli eğitim kurumlarından bir tanesidir. Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin karma bir şekilde eğitim görmesi amacıyla 1868 yılında kurulmuştur.⁹⁶ Fransız lise modeli örnek alınarak

⁸⁹ Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, s.63

⁹⁰ Zengin, a.g.e., Aynı yer

⁹¹ Akyüz, a.g.e., s.182

⁹² Nurdoğan, a.g.e., s.69-70

⁹³ Nurdoğan, a.g.e., s.81-82

⁹⁴ Somel, a.g.e., s.77-79

⁹⁵ Akyüz, a.g.e., s.170

⁹⁶ Somel, a.g.e., s.78

kurulan bu okulda ağırlıklı olarak Fransız memurlar ve hocalar çalışıyordu. Öğretim dili Fransızca olan okulda sosyal ilimler, Yunanca, Latince ve Osmanlıca dersleri okutuluyordu.⁹⁷ Galatasaray Lisesi, Müslüman bir hükümetin Batılı bir dille modern bir ortaöğretim verme yolundaki ilk girişim olması açısından önemlidir. Modern Türkiye'nin ortaya çıkışı üzerinde çok önemli bir rolü olmuştur. Galatasaray Lisesi'nden mezun olan kişiler Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin yönetim ve politikasında kilit bir rol oynamışlardır.⁹⁸

Tanzimat döneminde açılan eğitim kurumlarından biri de Darüşşafaka'dır. 1873 yılında hayırsever bir kurum olan Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye tarafından özel bir yetimhane olarak kurulmuştur. Yoksul Müslümanların eğitim görmesi amacıyla açılmıştır.⁹⁹

1.4. II. Abdülhamit Dönemi Genel Özellikleri

Sultan II. Abdülhamit, 31 Ağustos 1876'da tahta oturduğunda, Osmanlı İmparatorluğu maddi-manevi açıdan bir çöküş içerisinde bulunuyordu. Özellikle Müslümanlar ve devletin ana unsuru olan Türk nüfus psikolojik bir buhran içerisindeydi.¹⁰⁰ Devlet bir taraftan Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan yeni sıkıntılarla uğraşırken, bir taraftan da Rusya ile girişilecek savaşın eşliğinde yer almaktaydı. Her şeyden önce devlet Tanzimat'ın ağır faturası ve dış borçlanma nedeniyle ekonomik olarak iflas etmişti. Ayrıca, Avrupa devletlerinin artan müdahaleleri nedeniyle gayrimüslimler arasındaki ayrılıkçı girişimler de artmıştı.¹⁰¹

Dönemin başlarında yaşanan ve Çırağan Vakası olarak bilinen olay Sultan II. Abdülhamit'in kişiliğinde bir dönüm noktası olarak bilinmektedir. 20 Mayıs 1878'de başta Ali Suavi olmak üzere yüz elliye yakın kişi teknelerle Çırağan Sarayı'na çıkmıştı. Amaç V. Murat'ı yeniden tahta çıkarmaktı. Bu girişim Beşiktaş Muhafızı Yedisekiz Hasan Paşa tarafından bastırılmıştır. Bu olaydan sonra Sultan II. Abdülhamit'in kişiliğinde önemli değişimler yaşanmıştır. Şehzadeliği sırasında gezmeyi, macerayı

⁹⁷ Sarıkaya, a.g.e., s.60

⁹⁸ Lewis, a.g.e., s.170

⁹⁹ Somel, a.g.e., s.79

¹⁰⁰ Mehmet İpşirli, "Sultan II. Abdülhamid'i Tahta Çıkaran ve Tahttan İndiren Fetvalar", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2012, s.42

¹⁰¹ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, Ankara: İsam Yayınları, 1997, s.54

seven ve sevgisini etrafına yansıtan bir adam olan II. Abdülhamit, kimseye güvenmeyen, her şeye şüpheyle yaklaşan bir adam haline gelmiştir.¹⁰²

Bu olayın ardından Sultan II. Abdülhamit Yıldız Sarayı'nın yüksek duvarlarının ardına çekilmiş ve halkıyla arasına bir mesafe koymuştur. Güvenlik kaygısı nedeniyle halkıyla bir simgeler dünyası aracılığıyla iletişim kurmuştur.¹⁰³ Sultan II. Abdülhamit, ulemaya karşı da kuşkulu bir tavır sergilemiştir. Bunun nedeni amcası Sultan Abdülaziz ile abisi V. Murat'ın ulemanın hal' fetvaları ile tahttan indirilmiş olmasıdır. Abdülhamit, kendisinin de bir gün aynı kadere maruz kalabileceğini düşünerek ulemaya karşı her zaman endişe ile yaklaşmıştır.¹⁰⁴

Sultan II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetinde batı kaynaklarında Pan-İslâmizm denilen Hilafet Siyaseti belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu fikir, II. Abdülhamit'in tahta çıkışından kısa bir süre sonra yayımlanan ve Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olarak bilinen Kanun-ı Esasi'de de belirtilmiştir. Kanun-ı Esasi, devletin resmî dininin İslâm olduğunu vurgulamış ve Osmanlı sultanına İslâm'ın koruyuculuğu misyonunu yüklemiştir.¹⁰⁵

Sultan II. Abdülhamit zamanında, Abdülhamit'in şiddetle karşı çıktığı farklı bir Pan-İslâmizm fikri daha ortaya çıkmıştır. Bu fikri ileri süren kişi ise hayalci bir İngiliz şairi olan Wilfrid Scawen Blunt'tur. Blunt, Arap atlarına olan merakından dolayı Arap ülkelerinde dolaşmış ve bu sırada çeşitli Arap aydınlarıyla tanışmıştı. O, Türklerin batılılaşma çabalarına karşı olduğundan dolayı onlara düşmandı. Blunt'a göre İslâm halifeliği Türklerde değil, Araplarda bulunması gerekiyordu. Ona göre Türkler halifeliği Arapların elinden almışlardı.¹⁰⁶

Pan-İslâmizmin II. Abdülhamit zamanında devletin resmi bir politikası haline geldiğini iddia edenler olsa da, bu fikre dair herhangi bir belge bulunmamaktadır. II. Abdülhamit'in Pan-İslâmcılığı Avrupa kışkırtmasıyla ortaya çıkan, yukarıda

¹⁰² Abdülhamit Kırmızı, "Sultan II. Abdülhamid'in Kişiliğinde Süreklilik ve Kopuş", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2012, s.19-20

¹⁰³ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, s.29

¹⁰⁴ İpşirli, a.g.m., s.40

¹⁰⁵ Özcan, Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924), s.54

¹⁰⁶ Berkes, a.g.e., s.361

açıkladığımız Arap Hilâfeti oyununu yıkmaktan ve kendisinin İslâm'ın Halifesi olduğunu yinelemesinden ibarettir.¹⁰⁷

Sultan II. Abdülhamit modernleşme yanlısı bir padişahı. Tanzimat dönemi devlet adamlarının kusursuz bir varisi konumundaydı. II. Abdülhamit dönemi, XIX. yüzyıl başından itibaren görülen reformların uygulandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanzimat döneminin hukuki, idari ve eğitim reformları bu dönemde meyve vermeye başlamış ve zirve noktasına ulaşmıştır.¹⁰⁸ II. Abdülhamit devri okullarında yetişen yeni nesil, II. Meşrutiyet'in ve Cumhuriyet döneminin inkılâplarını gerçekleştirmeye yönelik fikri hazırlığı bu dönemde edinmişlerdir. Yine bu devirde Batı ile doğrudan kültürel temaslar arttığı için Batı kaynaklı yeni edebiyat ve fikir akımları ortaya çıkmıştır. Bu fikirlerin Batılılaşma hareketleri açısından önemli bir rolü olmuştur.¹⁰⁹

II. Abdülhamit dönemi dış politikasına gelince; dış siyasette denge politikası uygulandığını görüyoruz. II. Abdülhamit, İngiltere ve Rusya'yı gücendirmeme ve onların tepkisine neden olmama üzerine bir politika yürütürken, Almanya'ya yakınlaşmaya çalışmıştır. İngilizlerin Osmanlı Devleti üzerindeki sinsi politikaları, Rusların gerek Balkanlara egemen olup Akdeniz'e inme politikası gerekse Osmanlı sınırlarında yaşayan Ortodoksların hamisi rolünü üstlenmesi, Fransa'nın Tunus'u işgal etmesi ve Avusturya'nın Bosna üzerindeki emelleri Sultan II. Abdülhamit'in Almanya'ya yaklaşmasına neden olmuştur.¹¹⁰

Alman İmparatoru II. Wilhelm'in "Weltpolitik" adı verilen yayılmacı politikasında, Osmanlı İmparatorluğu büyük öneme sahipti. Kendisi 1889 yılında bizzat İstanbul'a gelerek Sultan II. Abdülhamit'i ziyaret etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu henüz yeterince değerlendirilmemiş hammadde kaynakları ve iki milyona yaklaşan nüfusu ile Almanya'nın ihtiyaçlarını büyük ölçüde karşılayabilecek bir ülke olarak görülmekteydi.¹¹¹

¹⁰⁷ Orhan Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, İstanbul: Eylül Yayınları, 2002, s.210-215

¹⁰⁸ Lewis, a.g.e., s.243

¹⁰⁹ Osman Kafadar, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Ankara: Vadi Yayınları, 1997, s.114-115

¹¹⁰ Sezen Kılıç, *Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye'deki Alman Okulları (1852'den 1945'e kadar)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2005, s.15

¹¹¹ Murat Özyüksel, "Abdülhamid Devrinde Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi", *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid*, Cilt 3, Hazırlayanlar: Mehmet Metin Hülâgü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, s.297

Alman İmparatoru II. Wilhelm, 1898 yılındaki ikinci ziyaretinde, II. Abdülhamit'in dünyadaki 300 milyon Müslümanın lideri, kendisinin de onların dostu olduğunu ilan etmiştir. Alman İmparatorunun bu tutumu, II. Abdülhamit'in hükümdarlığının sonuna kadar Almanya'ya yakın bir tavır sergilemesinde büyük rol oynamıştır.¹¹²

İslâm dünyasındaki nüfus ve şöhretine rağmen, Sultan II. Abdülhamit ile Osmanlı aydınları arasında iyi bir yakınlaşma sağlanamamıştır. Özellikle Jön Türkler olarak bilinen grup arasında, II. Abdülhamit'e karşı gittikçe güçlenen bir muhalefet oluşmuştur. Jön Türkler, meşrutiyeti ve Tanzimat'ın Osmanlıcılık idealini savunuyorlardı. Bununla beraber, mensupları arasındaki çeşitli fikir ayrılıkları yüzünden 1906'lara kadar siyasi hayatta etkili olamamışlar ve önemli bir ilerleme sağlayamamışlardır. Ancak bu tarihten itibaren, kısmen küçük bir Asya ülkesi olan Japonya'nın Rusya'ya karşı zaferinden ilham alarak, kısmen de yeni taktik ve anlayışların etkisiyle siyasi hayatta etkin bir rol oynamaya başlamışlardır. Hareketin bu gelişimi önce padişahı meşrutiyeti ilan etmeye zorlamış (1908), ardından da Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle (1909) sonuçlanmıştır.¹¹³

1.5. II. Abdülhamit Dönemi Eğitim Politikaları

II. Abdülhamit dönemi (1876-1909), eğitim alanında Tanzimat devrinden itibaren atılan adımların meyvesini verdiği ve uygulanma fırsatı bulduğu bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁴ Bu dönemde modern eğitim sisteminin tüm basamaklarında II. Mahmut döneminden itibaren başlayan reform girişimleri artarak sürmüştür. Öte yandan bu dönemde okuma-yazma oranında bir önceki devre göre üç kat artış gözlenmiş ve çeşitli öğretim kademelerinde çok sayıda okul açılmıştır.¹¹⁵

II. Abdülhamit devri eğitim sistemi konusunda birçok önemli çalışma yapılmıştır. Konumuz gereği bunlardan en önemlileri tanıtılacaktır. Konu hakkında yazılmış en önemli kitaplardan biri Bayram Kodaman tarafından kaleme alınan "*Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*" adlı eserdir. Eserde modern maarif teşkilatının yanı sıra II. Abdülhamit devri eğitim politikası, ilköğretim ve ortaöğretim kurumları ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. II. Abdülhamit devri eğitimi hakkındaki bir diğer eser de Selçuk Akşin Somel tarafından yazılan "*Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*" adlı

¹¹² Koloğlu, a.g.e., s.282-283

¹¹³ Özcan, Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924), s.165

¹¹⁴ Kodaman, a.g.e., s.163-164

¹¹⁵ Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, İstanbul: Birey Yayıncılık, 2004, s.216

kitaptır. Eserde Osmanlı eğitiminde yaşanan modernleşme detaylı bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca II. Abdülhamit döneminde hem Müslüman hem de gayrimüslim eğitiminde yaşanan gelişmeler ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. II. Abdülhamit devri eğitimi hakkındaki önemli kitaplardan biri de Benjamin Fortna tarafından yazılmış olan “*Mekteb-i Hümayûn*” adlı eserdir. Kitapta II. Abdülhamit döneminde Osmanlı eğitiminin durumu ve sürdürülen eğitim politikası akıcı bir dille anlatılmıştır. II. Abdülhamit devri eğitimi hakkında yapılmış önemli çalışmalardan birisi de Esmâ Parmaksız tarafından yazılan “*II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler*” adlı doktora tezidir. Çalışmada dönemin eğitim sistemi ve eğitim yapıları detaylı bir biçimde incelenmiştir. Bahsettiğimiz bu çalışmalar dışında konu hakkında yazılmış birçok kitap ve makale bulunmaktadır.

II. Abdülhamit dönemi eğitim politikasına baktığımızda zor zamanlarda devlete hizmet verebilecek yetenekler ve siyasi sadakate sahip genç bir nesil yetiştirmenin hedeflendiğini görüyoruz. II. Abdülhamit, eğitim alanında Batıyla rekabet edebilmek için Batılı pedagoji tekniklerinin seçicilikle ödünç alınmasına yönelik bir politika izlemiştir.¹¹⁶

II. Abdülhamit döneminde eğitim sistemi sağlam bir zemin üzerine oturtulmuş ve devletin eğitim düzeni üzerindeki kontrolü kısmen sağlanmıştır. Dönemin ilk yıllarında laik olarak nitelendirebileceğimiz bir eğitim politikası sürdürülürken, daha sonraki süreçte eğitimde dinselleşme başlamıştır.¹¹⁷ Bu çerçevede İslâmiyet ile modernleşme arasında bir sentez oluşturulmaya çalışılmış, ders kitapları ve öğretmen davranışlarının din kurallarına uygun olması öngörülmüştür.¹¹⁸

II. Abdülhamit döneminde maarif teşkilatı modern bir hale getirilmiştir. 1876 yılında ilan edilen Kanun-ı Esasi ile maarifle ilgili hükümler ilk kez anayasa metinlerine girmiştir. Anayasada maarif hizmetleri doğrudan devlet işleri arasında kabul edilmiş ve ilköğretim zorunlu hale getirilmiştir. Bu dönemde Maarif Nezareti yeniden yapılandırılmış ve modern bir teşkilât haline getirilmiştir.¹¹⁹ Bununla birlikte Maarif

¹¹⁶ Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.291

¹¹⁷ Esmâ Parmaksız, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2008, s.27-28

¹¹⁸ Somel, a.g.e., s.22-23

¹¹⁹ Kafadar, a.g.e., s.112-113

Nezareti dâhilinde, bütün öğretim kademeleri için genel müdürlükler ve müfettişlikler oluşturulmuştur. Sancak ve kazalarda da Maarif Meclisi şubeleri açılmıştır. Öte yandan yine Maarif Nezareti'nin içinde rüştiye ve idadi müdürlükleri oluşturulmuştur.¹²⁰

Sultan II. Abdülhamit döneminde, Maarif Nezareti tarafından 1894-1895 yılından itibaren ülke çapında eğitim yıllıkları (Salnameler) çıkarılmaya başlamıştır. 1895 ile 1904 yılları arasında *Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye* adıyla çıkarılan bu yıllıklar, ülkedeki eğitim durumunu sayısal istatistiklerle ve topluca gösterdiği için önemli bir belge niteliğindedir.¹²¹ Salnamelerde, 1901 yılından itibaren II. Abdülhamit döneminde kurulan okulların fotoğrafları ve mimari planları yer almaya başlamıştır.¹²²

II. Abdülhamit dönemi eğitim sisteminin özelliklerinden biri de, sisteme dışarıdan gelen ya da ülke içinde üretilen bilgilerin yayılmasını denetleyen sansür mekanizmasıdır. Sansür, II. Abdülhamit dönemine özgü bir şey değildir. Daha önceki dönemde 1857 yılında çıkarılan "*Basmahaneler Nizamnamesi*" ile her yayınlanacak kitabın Maarif Nezareti'nden ruhsat alması şartı getirilmişti. Sansürün kurumsallaşması ise II. Abdülhamit döneminde olmuştur. Sansür, 1879 yılında "*Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti*"nin kurulması konusundaki irade ile kurumsallaşmıştır. Bu heyet, Osmanlı İmparatorluğu'nda basılacak Türkçe, Farsça, Arapça, Bulgarca, Rumca, Ermenice tüm kitap ve broşürleri incelemek, yabancı ülkelere gelen kitapları gümrükte denetlemek ve tüm okulları teftiş etmekle yükümlüydü.

1897 yılında, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin basılmasına izin verdiği Arapça, Türkçe, Farsça kitaplar ile Türkçe piyeslerin yeniden incelenmesi amacıyla "*Tetkik-i Müellefat Komisyonu*" kuruldu. 1903 yılında bu kurumlar arasına "*Kütüb-i Diniye ve Şeriye Tetkik Heyeti*" (Dini ve şeri kitapları inceleme heyeti) eklendi. 1898 yılında tüm matbaaların zaptiye nezareti altında bulundurulmasına yönelik bir buyruk çıktı.¹²³

II. Abdülhamit döneminde yabancı elçilikler gümrüklerde yasak gerekçesiyle kitaplara el konulmasından dolayı sürekli şikâyetçi olmuşlar ve yasak kitapların önceden kendilerine bildirilmesini istemişlerdir. Bu çerçevede 1900 yılında hazırlanan kitapçık

¹²⁰ Özcan, Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları, s.25

¹²¹ Akyüz, a.g.e., s.225-226

¹²² Fortna, a.g.e., s.160

¹²³ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s.82-83

yurtdışından girişi yasaklanan ve yurtiçinde yayınlanması yasak olan kitapları içerdiği için önemlidir. Kitapçık incelendiğinde; yabancı yazarlar arasında Victor Hugo, Machiavelli, Hammer, Dante, Jules Verne, Jean J. Rousseau, Marquis de Sade, Emil Zola, Lamartine, Pierre Loti, Walter Scott, James White, Henry Layard, Lord Byron, Shakespeare, Myers, Milton gibi yazarlar dikkat çekmektedir. Türk yazarlar arasında ise Namık Kemal, Mizancı Murad, Ziya Paşa, Ahmet Midhat Efendi, Selim Sabit Efendi gibi kişiler ön plana çıkmaktadır.¹²⁴

II. Abdülhamit döneminde, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, maddi yetersizlik ve öğretmen eksikliği ilk ve orta öğretimin karşılaştığı en büyük sorunlar arasında yer almaktadır. Bazı çareler bulunmasına rağmen, bu sorunlar tam olarak çözülemeden daha sonraki yıllara devredilmiştir.¹²⁵ Eğitimdeki mali sorunları halletmek amacıyla Sadrazam Said Paşa'nın teşebbüsüyle 1 Mart 1884'te "*Maârif Hisse-i İânesi*" vergisi çıkarılmıştır. Devlet bu vergiden gelecek parayı kurulması planlanan idâdi okulları için harcamayı hedeflemekteydi. Bu vergi, vilayetlerde ortaöğretimin gelişmesi için önemli bir imkân sağladıysa da, bazı bölgelerde halkın vergiyi benimsememesi ve verginin her zaman etkili bir şekilde kullanılamaması nedeniyle tam olarak başarı sağlayamadı.¹²⁶

1.5.1. Okullaşmanın Yayılması

Sultan II. Abdülhamit döneminde maarif alanındaki en önemli gelişmelerden bir tanesi okullaşmanın ve maarif teşkilâtının vilayetlere kadar yayılmasıdır. Tanzimat döneminde İstanbul'la sınırlı kalan maarif hizmetleri 1878'den itibaren imparatorluğun her köşesine yayılmaya başlamıştır.¹²⁷

İbtidai, rüşdiye ve idadi okullarının taşraya yayılışı Sultan II. Abdülhamit döneminde gerçekleşmiştir. 1876 yılından önce taşrada mevcudiyeti sınırlı olan Darulmuallimîn ve sanayi mektebi gibi meslek okulları, II. Abdülhamit devrinde vilayet ve sancak merkezlerine kadar yayılış göstermiştir. Benzer şekilde kız rüşdiyeleri de birçok vilayet merkezi ile sancak ve kaza merkezlerine kadar yayılmıştır. Okullaşmanın taşradaki bu

¹²⁴ Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2007, s.97-98

¹²⁵ Kodaman, a.g.e., s.166

¹²⁶ Somel, s.g.e., s.186-194

¹²⁷ Kodaman, a.g.e., s.37-38

yayıllığı vilayet maarif meclisleri ve sancak ile kaza maarif encümenlerinin kuruluşuyla gerçekleşmiştir.¹²⁸

II Abdülhamit devrinde okullaşmanın yayılması kapsamında çeşitli kademelerdeki okul sayılarında da artış gözlenmiştir. Bu dönemde ibtidai okullarının sayısı 200'den 5000'e, rüşdiye mekteplerinin sayısı 250'den 600'e, idadilerin sayısı da 5'ten 104'e yükselmiştir.¹²⁹ Bütün bu veriler II. Abdülhamit döneminde maarif alanında yaşanan okullaşmanın göstergesidir.

1.5.2. Sıbyan Mektepleri, Rüşdiyeler ve İdadiler

II. Abdülhamit döneminde sürdürülen okullaşma politikası kapsamında mevcut okullara ek olarak yeni mektepler açılmıştır. Bu dönemde Osmanlı coğrafyasında ilköğretim derecesinde; sıbyan mektepleri, sıbyan mekteplerinin modernleştirilmiş hali olan ibtidailer ve rüşdiye mektepleri, ortaokul derecesinde ise idadiler ve sultaniler bulunmaktadır. Sıbyan mektepleri ve ibtidailer mahalle ve köylerde, rüşdiye mektepleri 500 haneyi geçen yerlerde, idadi mektepleri ise 1000 haneyi geçen yerleşim yerlerinde bulunmaktadır.

1.5.2.1. Sıbyan Mektepleri

II. Abdülhamit döneminde ilköğretimde, cemaatlerin etkisi altındaki ilkokulların devlet kontrolüne alınması, eski usulde eğitim veren okulların yeni usulde (usul-ı cedid) eğitim veren yerlere dönüştürülmesi ve yeni ibtidai okullarının açılışının hızlandırılması yönünde bir politika izlenmiştir.¹³⁰ İlköğretim, 1876 yılında ilan edilen Kanun-ı Esasi'nin hükümlerinde de yer almıştır. Anayasanın 114. maddesiyle ilköğretim tüm Osmanlı topraklarında kız ve erkek öğrenciler için zorunlu hale getirilmiştir.¹³¹

II. Abdülhamit'in bürokratları, ilköğretim düzeyindeki eğitim eksikliğinin Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitim projesindeki önemli kusurlardan biri olduğunu fark etmişler ve bu durumu düzeltmeye çalışmışlardır. Bu çerçevede okulların inşası ve idaresi için

¹²⁸ Selçuk Akşin Somel, "Abdülhamid Devri Eğitimine Genel Bir Bakış", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2012, s.147-148

¹²⁹ Koloğlu, a.g.e., s.347-348

¹³⁰ Parmaksız, a.g.t., s.53

¹³¹ Mustafa Şanal, "II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim, Ortaöğretim ve Yükseköğretim Uygulamaları", *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid*, Cilt 3, Hazırlayanlar: Mehmet Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, s.380-381

bir eğitim fonu oluşturulmuş ve bürokratik mekanizmanın yeni okullara uyarlanması için yeniden örgütlenmesi hedeflenmiştir.¹³²

II. Abdülhamit döneminde ilköğretim iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan birincisi “mekâtib-i sıbyaniye”dir. Bu okullar eski geleneksel yollardan eğitim vermeye devam etmiştir. İlköğretim içindeki ikincisi kısım ise “mekâtib-i ibtidaiye”dir. Bu adımla birlikte ilköğretimde ikili bir sistem oluşmuştur. Maarif Nezareti, ilköğretimdeki bu ikiliği ortadan kaldırmak amacıyla 1882’den itibaren ağırlığı ibtidai mekteplerine vermeye başlamıştır. Bu tarihten itibaren sıbyan mekteplerinin yeni usulde (usul-ı cedid) eğitim veren ibtidai okullarına dönüştürülmesi süreci hızlanmıştır. 1882 yılından 1909 yılına kadar birçok okulda yeni usulde eğitim uygulanmaya başlamıştır.¹³³

Devlet salnameleri, II. Abdülhamit döneminde ibtidai mekteplerinde okutulan dersler hakkında bize fikir vermektedir. 1877 ve 1878 Devlet salnamelerine göre ibtidai mekteplerinde Kuran-ı Kerim, İlmihal, Tecvit, Kavâid ve İmlâ, Hesap, Tarih, Coğrafya, Kıraat, Sülûs gibi dersler okutulmaktaydı.¹³⁴ İstanbul ve taşradaki ibtidai mekteplerinin ders programları 1891 yılında yeniden düzenlenmiştir. Yeni programa göre ibtidailerde Elifbâ, Kuran, Tecvit, İlm-i Hal, Sarf-ı Osmânî, Ahlâk, Muhtasar Coğrafya-yı Osmânî, Hesap ve Hüsn-ü Hat dersleri okutulacaktı.¹³⁵

II. Abdülhamit devrinde ilköğretim alanındaki önemli değişikliklerden biri de Müslüman halkın ilköğretim ıslahatına iştirak edilmesi politikasıdır. Bu politikanın amacı, halkın kendi olanaklarıyla okul binaları inşa etmesini ve iane yoluyla da maarife maddi açıdan katkıda bulunmasını sağlamaktır.¹³⁶

1.5.2.2. Rüşdiyeler

Sultan II. Abdülhamit döneminde, maarif teşkilatı yeniden düzenlenirken, rüşdiye mektepleriyle alakalı adımlar da atılmıştır. Maarif Nezareti, 1879’da yapılan düzenlemeyle 5 daireye ayrılmıştır. Bu dairelerden bir tanesi de Mekâtib-i Rüşdiye Dairesi’dir. Bu birimin müdürlüğüne dönemin en iyi maarifçilerinden birisi olan Selim

¹³² Fortna, a.g.e., 151

¹³³ Kodaman, a.g.e., s.68-69

¹³⁴ Ağırakça, a.g.e., s.51

¹³⁵ Kodaman, a.g.e., s.88

¹³⁶ Kodaman, a.g.e., s.69

Sabit Efendi atanmıştır. Bu dönemden itibaren rüşdiyelerin inşa süreci hız kazanmıştır.¹³⁷

II. Abdülhamit dönemi sonlarında Osmanlı topraklarında toplam 619 rüşdiyenin bulunduğu tahmin edilmektedir. Bunların 74'ü kızlara aittir. İmparatorluktaki tüm rüşdiyelerde 40.000 kadar öğrencinin bulunduğu tahmin edilmektedir. Rüşdiyeler bu dönemde taşradaki büyük nahiye merkezlerine kadar yayılmıştır.¹³⁸

II. Abdülhamit döneminde, rüşdiye mekteplerinin programları ağırlıklı olarak din derslerinden oluşmaktadır. Rüşdiyelerin programında yer alan dersler şunlardır: Elifbâ, Şifahi Mâlumat-ı Nâfia, Hıfzıssihha, İdare-i Beytiye, Ahlâk, Hesap, Tarih, Coğrafya, El Hünerleri.¹³⁹

Rüşdiye mektepleri, başlangıçta sıbyan mekteplerine kıyasla daha yüksek eğitim düzeyine sahip ve modern müfredat uygulayan orta dereceli eğitim kurumları olarak düşünülmüştür. Ancak, 1880'li yılların başından itibaren gerçek anlamda ortaöğretim kurumları olarak bilinen idadi mekteplerinin kurulması, rüşdiyelerin varoluş nedeninin sona ermesine neden olmuştur. Sözü ettiğimiz gelişme, rüşdiyelerin ortaöğretim kurumu olarak yetersizliğinden kaynaklanmıştır. Maarif Nezareti, idadilerin açıldığı yerlerdeki rüşdiye mekteplerini idadilerin bünyesine almaya yönelik bir siyaset uygulamıştır. Geriye kalan rüşdiye mektepleri ise bazı sancak ve kazalarda bağımsız kurumlar olarak eğitim vermeye devam etmiştir.¹⁴⁰

1.5.2.3. İdadiler

II. Abdülhamit zamanında ortaöğretim alanında idadilerin kurulmasına yönelik önemli adımlar atılmıştır. Devletin idadiler kurma politikasının en belirleyici özelliği, okulların inşa masrafını karşılayabilmek için bir finans mekanizması oluşturulmasıdır. 1884 yılında oluşturulan Eğitim fonu, devletin yeni okullar inşası uygulamasındaki temel engelin ortadan kaldırılmasına yönelik önemli bir adımdır. Eğitim fonu, öşür miktarının yükseltilmesi yoluyla oluşturulmuştur. Eğitim fonu sayesinde maarif alanında kalıcı bir gelir akışı sağlanmış ve çok sayıda idadi mektebi inşa edilmiştir.¹⁴¹

¹³⁷ Kodaman, a.g.e., s.96

¹³⁸ Öztürk, "Rüşdiye", s.302

¹³⁹ Sakaoğlu, a.g.e., s.105

¹⁴⁰ Somel, a.g.e., s.148-149

¹⁴¹ Fortna, a.g.e., a.151-154

Eğitim fonunun oluşturulmasının ardından ilk idadiler açılmaya başlamıştır. İlk aşamada 1885'ten itibaren Edirne, Bursa, Çanakkale ve Yanya gibi şehirlerde idadi mektepleri açılmıştır. İdadilerin ğrenim süresi, 1887 yılında toplanan Maarif Komisyonunun kararıyla,  yıldan dört yıla çıkarılmıştır.¹⁴²

İdadiler, II. Abdülhamit döneminde yaşanan okullaşma kapsamında taşraya da yayılmıştır. Bu dönemde vilayet merkezlerinde rşdiyelerle birlikte 7 yıllık, sancak merkezlerinde ise 5 yıllık idadiler açılmıştır. Böylece idadiler kent ve kasaba halkı arasında yükseköğretime ğrenci yetiştiren ve çeşitli hizmetler için devlet görevlileri yetiştiren kurumlar haline gelmiştir. Bu dönemde devlet yetkililerini idadileri beş ve yedi yıllık şeklinde açmaya sevk eden sebep, mali alanda yaşanan yetersizliklerdir. Çünkü maarif bütçesi, her vilayet ve sancakta yatılı 7 yıllık idadilerin açılmasına el vermemektedir. Bu yüzden sancaklarda ve maarif geliri kısıtlı olan vilayetlerde 5 senelik gündüzlü idadiler açılmıştır.¹⁴³

Sultan II. Abdülhamit döneminde, Mekteb-i Sultani'nin (Galatasaray Lisesi) yapısında da önemli değişiklikler yaşanmıştır. Ali Suavi, 1877 yılında Sultan II. Abdülhamit tarafından okulun müdürlüğüne tayin edilmiştir. Ali Suavi'nin atanmasıyla birlikte Mekteb-i Sultani'yi Türkleştirme hareketi başlamıştır. Okuldaki Türkleştirme hareketi, 1880 yılında, Sadrazam Sait Paşa'nın teklifiyle okulda Türkçe dersinin bir saatlik süresinin iki saate çıkarılmasıyla devam etmiştir. Bu dönemde Mekteb-i Sultani, yapılan değişikliklerle birlikte, milli bir kimliğe bürünmüş ve gayrimüslimler için daha az çekici bir kurum haline gelmiştir.¹⁴⁴

II. Abdülhamit döneminde askeri idadilere baktığımızda, İstanbul içinde Mekteb-i Harbiye-i şahne ve Mekteb-i Tıbbiye-i şahne isminde iki idadinin bulunduğunu görüyoruz. 1898'de Harbiye Mektebi'nde 1280, Tıbbiye'de ise 545 ğrenci bulunmaktadır. 1906 yılına gelindiğinde, bu iki okuldan başka taşrada beş askeri idadinin daha bulunduğu bilinmektedir. Dönemin sonlarında Osmanlı topraklarındaki toplam idadi sayısının 109, bu okullarda okuyan ğrenci sayısının ise 20.000 yakın olduğu tahmin edilmektedir.¹⁴⁵

¹⁴² Kodaman, a.g.e., s.119-120

¹⁴³ şanal, a.g.m., s.390-391

¹⁴⁴ Kodaman, a.g.e., s.136-140

¹⁴⁵ Cemil ztrk, "İdâdi", *T.D.V.İ.A.*, Cilt 21, İstanbul: 2000, s.465-466

1.5.3. Medrese Eğitimi

Osmanlılarda medrese o dönemin ilköğretim kurumları konumundaki sıbyan mekteplerinin üstünde eğitim verilen orta ve yüksek öğretim derecesindeki eğitim kurumlarıdır. Medreseler, devletin ihtiyaç duyduğu ilim, irfan ve kültür hizmetlerini verecek kişilerin yetiştiği kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Medreselere sıbyan mekteplerinden mezun olan öğrenciler alınıyordu. Dersler ise çeşitli hocalar tarafından belirlenmiş bir program dâhilinde veriliyordu.¹⁴⁶

Sultan II. Mahmut ve II. Abdülhamit devirlerinde eğitim alanında çeşitli ıslahat ve yenileşme adımları atılırken en çok ıslaha muhtaç olan kurumlardan biri olan medreseler ihmal edilmiştir. Bu tavır medresenin ve temsil ettiği anlayışın ıslahının çok zor olmasından, hatta mümkün olamayacağı inancından kaynaklanmış olabilir.¹⁴⁷

Osmanlının son döneminde vakıf şartlarına gereken hassasiyetin gösterilmemesi, ehil insanlara verilmesi gereken vazifenin ehil olmayan kişilere verilmesi ve vakıf gelirlerinin doğru bir şekilde harcanmaması gibi çeşitli faktörler sebebiyle medreselerin düzeni bozulmaya başlamıştır.¹⁴⁸ Bununla birlikte son dönemlerde aklı, felsefi ve diğer müspet ilimler medreselerin ders programından çıkarılmış ve sadece dinî bilimler öğretilmeye başlanmıştır. Bu durum ilimde düşünme ve tefekkürün yok olmasına neden olmuştur. Birçok öğrencinin ilme karşı ciddiyeti kaybolmuş ve öğrencilikle ilgisi olmayan birçok kimse medreseleri doldurarak birer barınak haline getirmiştir.¹⁴⁹

II Abdülhamit döneminde medreseler konusunda yapılan çalışmalar teorikte kalmış ve uygulama fırsatı bulamamıştır. Medreselerin ıslahı konusundaki en ciddi adımlar II. Meşrutiyet döneminde atılmış ve Osmanlı tarihindeki en ciddi medrese ıslahatı gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁰

II. Abdülhamit döneminde medreseler konusunda ciddi adımlar atılmamasına rağmen, yeni inşa edilen medreselere rastlamak mümkündür. Bu dönemde Osmanlı topraklarındaki medreselerden bazıları şunlardır: Bursa Muallim Medresesi (1906), Kayseri Develi kazası Şıhlı Kasabasındaki Hamidiye Medresesi (1891-92), Amasya'da Saraçhane Medresesi (1882), Mehmed Bey Medresesi (1890) ve Sofular Medresesi

¹⁴⁶ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim-Öğretim*, İstanbul: Bilge Yayınları, 2004, s.106-107

¹⁴⁷ Mehmet İpşirli, "Medrese (Osmanlı Dönemi)", *T.D.V.İ.A.*, Cilt 28, Ankara: 2003, s.332

¹⁴⁸ Zengin, a.g.e., s.140-150

¹⁴⁹ Kazıcı, a.g.e., s.181-182

¹⁵⁰ Zengin, a.g.e., s.115-116

(1892), Çankırı’da Hamidiye Medresesi (1906) ve Buğday Pazarı Medresesi (1891), Nevşehir Ürgüp’te Mehmet Şakir Medresesi (1899), Çorum’un İskilip kazasında Hamidiye ve Osmaniye Medreseleri (1892) ile Samsun Süleyman Paşa Medresesi (1904).¹⁵¹

Medreseler 1924 yılında çıkarılan Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu ile kapatılmıştır.¹⁵²

1.5.4. Gayrimüslim Okulları

Osmanlı İmparatorluğu’nda yabancı misyoner okulları çok önceden yayılmaya başlamıştır. Örneğin Cizvitlerin faaliyetinin XVI. yüzyıla kadar uzandığı tahmin edilmektedir. Misyoner okulları çoğunlukla din adamları tarafından kurulmuştur. Bununla beraber misyonerler, Müslüman toplulukları arasında Hıristiyanlığa davet yönünden hiçbir şansları olmadığını fark etmişlerdir. Bu nedenle misyonerlik faaliyetlerini Hıristiyanlar, özellikle de Hıristiyan Arap ve Ermeni toplumları arasında yoğunlaştırmışlardır. Ayrıca, yabancı misyoner okulları yönetim ve program açısından Osmanlı maarif sistemi ile herhangi bir uyuma sağlayamamışlardır. Hatta bu okullardan bazıları uzun süre ruhsatsız olarak çalışmıştır. Osmanlı topraklarındaki yabancı misyoner okulları İngiltere, Fransa, ABD, Avusturya, Almanya, İtalya ve Rusya gibi devletler tarafından kurulmuştur.¹⁵³

ABD, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında misyoner eğitim faaliyetlerini en etkili şekilde yürüten ülkelerin başında gelmektedir. Osmanlı topraklarında ABD adına misyonerlik faaliyetlerini yürüten birkaç kurum bulunmasına rağmen, bunların arasında çalışmalara öncülük eden, ilk çalışmaları yapan ve neredeyse Osmanlı topraklarının tamamına yakınında faaliyetler sürdüren tek kuruluş, kısaca American Board olarak bilinen ve tam ismi “American Board Of Commissioners for Foreign Missions” olan kurumdur. Bu örgüt 1810 yılında ABD’nin Boston kentinde kurulmuştur.¹⁵⁴

Osmanlı topraklarındaki Amerikan misyoner okullarının ilki 1824 yılında Beyrut’ta açılmıştır. İstanbul’da ise misyoner Goodell tarafından 1831-32 yıllarında birçok okul

¹⁵¹ Şevki Duymaz, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Yapıları”, *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid*, Cilt 5, Hazırlayanlar: Mehmet Metin Hülâgü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, s.171-172

¹⁵² İpşirli, “Medrese (Osmanlı Dönemi)”, s.332

¹⁵³ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009, s.218

¹⁵⁴ Gülbadi Alan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Protestan Okulları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, s.3

devreye sokulmuştur. American Board, özel önem vererek ve geniş bir bütçe ayırarak kurduğu Amerikan okullarını gün geçtikte geliştirmiş ve yaygınlaştırmıştır.¹⁵⁵

Amerikan misyonerleri açtıkları okullarla birlikte etkin bir sosyal hizmet ağını da getirmişler, Ermeni ve Arap nüfus arasında Protestanlığı yayma başarısını göstermişlerdir.¹⁵⁶ Protestanlığın yayılmasıyla birlikte okul sayılarında da artış olmuş ve Anadolu'nun birçok yerinde anaokulları, ilkokullar, ortaokullar, kolejler, yüksek okullar ve ruhban okulları açılmıştır.¹⁵⁷

Tanzimat döneminde, gayrimüslim cemaat mensupları ile yabancılar arasında Katoliklik, Ortodoksluk ve Protestanlık gibi Hıristiyan mezheplerini yaymak isteyen İngiltere, Fransa, Almanya, ABD ve Rusya gibi ülkeler, Osmanlı topraklarında kilise çevrelerinde bir yarış halinde okul açma kampanyasına giriştiler. Bu kampanyada özellikle misyonerlerin büyük etkisi olmuştur. Bu dönemde misyonerlik sadece dinî amaçlara hizmet eden bir olgu değil, aynı zamanda ekonomik, sosyo-kültürel boyutları da olan bir organizasyon şekliydi. Ayrıca misyonerlik, Avrupalı güçlerin ve ABD'nin Osmanlı topraklarında kendilerine ekonomik ve sosyo-kültürel bir hayat sahası oluşturma çabalarının da bir aracı olmuştur.¹⁵⁸

Osmanlı eğitim tarihinin dönüm noktalarından birisi olan ve 1 Eylül 1869'da yayımlanan Maarif Nizamnamesi, yabancı okullarla ilgili yeni düzenlemeler getirmiştir. Nizamnamenin 129. maddesi gayrimüslim okulları hakkındadır. Bu madde ile XIX. yüzyılın başlarından itibaren hızla yayılış gösteren modern misyonerlik faaliyetlerinin vazgeçilmez unsurlarından biri olan yabancı okullar ile yerli gayrimüslim kişiler tarafından açılan özel okullar denetim altına alınmak istenmiştir. Bu madde ile gayrimüslim cemaatlere ait okulların masraflarının bağlı oldukları vakıflar tarafından karşılanmasına karar verilmiştir. Osmanlı topraklarında bu tür okulların açılması için öncelikle öğretmenlerin Maarif Nezareti'nin veya mahallî maarif idarelerinin verdiği diplomaya sahip olmaları şartı getirilmiştir. Aynı zamanda bu okullarda siyasete ve adaba aykırı ders okutulmasının önlenmesi için okullardaki ders cetveli ve kitapların Maarif Nezareti'nden veya mahalli maarif idarelerinden onay alması şartı getirilmiştir.

¹⁵⁵ Ayhan Öztürk-Özgür Yıldız, *Amerikan Protestan Misyonerlerinin Türkiye'deki Faaliyetleri (1820-1938)*, Kayseri: Arka Oda Yayınları, 2007, s.60-61

¹⁵⁶ Ortaylı, a.g.e., s.219

¹⁵⁷ Öztürk-Yıldız, a.g.e., s.61

¹⁵⁸ Özcan, Merkezi ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları, s.21

Okullara ruhsat verme yetkisi İstanbul'da Maarif Nezareti'ne, taşrada ise vilayet maarif idaresi ve vilayet valisine verilmiştir. Bu koşullar yerine getirilmezse özel okulların açılmasına ruhsat verilmeyeceği ve aksi davranışlarda okulların tamamen kapatılacağı belirtilmiştir.¹⁵⁹

Maarif Nizamnamesi'nin 129. maddesinde yer alan bu istekler, özellikle Amerikalı misyonerler tarafından “faaliyetlerimize set çekiliyor” denilerek tepkiyle karşılanmıştır. Ayrıca nizamnamenin bu maddesi II. Abdülhamit devrine kadar tam olarak uygulanmamıştır. Ancak, 1886'da kurulan *Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayri Müslime Müfettişliği* ile birlikte işlerlik kazanmaya başlamıştır.¹⁶⁰

II. Abdülhamit döneminde gayrimüslim cemaat ve yabancı okullarının sayısında artış olduğu gözlenmiştir. Bu durum II. Abdülhamit yönetimini bu okullara karşı harekete geçmeye sevk etmiştir. II. Abdülhamit, gayrimüslim okullarıyla rekabet edebilmek için hem daha fazla Müslüman okulu açmaya çalışmış hem de yabancı okulları denetlemeye yönelik bir siyaset izlemiştir. Dönemin yetkilileri bu okulların tümünü kapatamayacaklarını bildiklerinden dolayı, bunlara karşı durmanın tek yolunun bu okullarla aynı zeminde rekabet etmek, yani Müslüman okullarının kalitesini artırmak olduğunu fark etmişlerdir.¹⁶¹

Dönemin başlarında 1876 yılında çıkarılan Kanun-ı Esasi'nin 15. ve 16. maddeleri ile gayrimüslim okulları ve her türlü okul kontrol altına alınmak istenmiştir. Yabancı okulları denetim altında tutmak amacıyla 1886 yılında Maarif Nezareti'nin içinde “*Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayri Müslime Müfettişliği*” kurulmuştur. Münif Paşa tarafından kurulan bu müfettişlik, yabancı okulların zararlı faaliyetlerini önlemeyi ve ruhsatsız okul açılmasını engellemeyi amaçlıyordu.¹⁶²

1896 yılında yayınlanan “*Vilâyât-ı Şâhâne Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat*” ile gayrimüslim cemaat okullarıyla alakalı yeni ve daha kapsamlı denetim önlemleri alınmıştır. Talimatın 47. maddesi ile yeni bir cemaat mektebi kurulduğunda, mektebin bulunacağı yerdeki gayrimüslim cemaat çoğunluğunun mektep kurucusu ve

¹⁵⁹ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005, s.25-26

¹⁶⁰ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul: Arba Yayınları, 1989, s.120-121

¹⁶¹ Ercan Uyanık, “II. Abdülhamid'in Eğitim Politikaları: “Gidişimiz Saadet ve Terakki Yoludur.”, *Yeni Türkiye*, Yıl 10, Sayı 59, Ankara: Temmuz-Ağustos 2014, s.1519

¹⁶² Kılıç, a.g.e., s.67-68

müdürünün aynı cemaate mensup olması şartı getirilmiştir. Talimata göre Maarif Müdürü açılan okulların ruhsatlı olup olmadığını kontrol etmek zorundaydı. Yine talimata göre gayrimüslim cemaat mekteplerinde çalışan öğretmenlerin Maarif Nezareti tarafından onaylanmış şهادetnamelere sahip olup olmadıkları da denetlenecekti. Ayrıca resmî izin belgesinde belirtilen ders kitaplarının gerçekten derslerde okutulup okutulmadığı da tespit edilmeliydi.¹⁶³

II. Abdülhamit döneminde gayrimüslim okullarına karşı uygulanan politikalardan biri de Türkçe hocalarının tayin edilmesi politikasıdır. 1895 yılında yayınlanan bir irade ile gayrimüslim cemaat okullarına Türkçe hocalarının atanması politikası uygulanmaya başlamıştır. 1896'da çıkarılan Vilayet Maarif Müdürlerine Mübeyyin Talimatta da aynı konuya değinilmiştir. Talimatta imparatorluk sınırlarında yer alan bütün okullarda Osmanlı Türkçesinin zorunlu ders kategorisinde olduğu vurgulanmıştır. Ancak bu dönemde yaşanan Türkçe öğretmeni eksikliği nedeniyle tüm cemaat okullarına öğretmen ataması yapılamamıştır.

Yine bu dönemde 1902 senesinde çıkarılan bir irade ile Müslüman çocuklarının gayrimüslim okullarına devam etmesi kesin olarak yasaklanmıştır.

II. Abdülhamit devrinde gayrimüslim cemaat okullarına karşı başlayan denetleme politikası II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde de sürdürülmüştür.¹⁶⁴

1.5.5. Yüksek Öğretim

II. Abdülhamit döneminde ilköğretim ve ortaöğretim alanındaki gelişmelerin yanı sıra yüksek öğretim alanında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde yaşanan okullaşma faaliyetleri kapsamında birçok yeni yüksek öğretim kurumu da devreye sokulmuştur. Bu dönemde açılan yüksek öğretim kurumlarından bazıları şunlardır: Mekteb-i Fünûn-ı Maliye (1879), Mekteb-i hukuk-ı Şâhâne (1880), Sanayi-i Nefise Mektebi (1883), Hamidiye Ticaret Mektebi (1884), Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi (1891), Gümrük Tarüt-talimi (1892), Darülfünûn-ı Şâhâne (1900),¹⁶⁵ Mülkî Hendese

¹⁶³ Selçuk Akşin Somel, *Gayrimüslim Okulları Nasıl Azınlık Okullarına Dönüştü*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2013, s.17-18

¹⁶⁴ Somel, *Gayrimüslim Okulları Nasıl Azınlık Okullarına Dönüştü*, s.18

¹⁶⁵ Kafadar, a.g.e., s.113-114

Okulu (Mühendislik), Gülhane Askerî Hekimlik Uygulama Okulu v.b. Bu okullardan bazıları daha sonra kurulan Darülfünun'un fakülteleri haline gelmiştir.¹⁶⁶

II. Abdülhamit döneminde, daha önceki padişahlar döneminde açılan bazı yüksek öğretim kurumlarında yeni düzenlemeler yapılmış ve bu okullar daha modern bir hale getirilmeye çalışılmıştır. 1859 yılında kamu hizmetlilerinin eğitimi için kurulan *Mekteb-i Mülkiye*, 1877'de tekrar düzenlenmiş ve bilhassa üst sınıflar genişletilmiştir. Okul müfredatı modern mevzuları içerecek şekilde gözden geçirilmiş ve taşra hanelerinden gelip yatılı kalacak öğrenciler için yatakhane tesisleri eklenmiştir. Türkiye'deki modern ve yeni yüksek okulların arasında tamamen sivil ilk okul olarak bilinen Mülkiye, ilerleyen dönemde önemli entelektüel yerlerden birisi olmuş ve yeni fikirlerin ortaya çıktığı bir kurum olmaya devam etmiştir. Mülkiye Mektebi gibi Pangaltı'da bulunan *Harbiye* de sivil ve askeri tıp okulları, topçuluk, bahriye ve mühendishane gibi daha önceki yenilikçilerden miras alınan birkaç okul açık tutulmak kaydıyla genişletilmiştir.¹⁶⁷

II. Abdülhamit döneminde açılan önemli yüksek öğretim kurumlarından biri *Mekteb-i Hukuk*'tur. 17 Haziran 1880 tarihinde açılan okul, İstanbul'da Adliye Nezareti'ne bağlı olarak kurulmuştur. Bugünkü İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin nüvesi olarak kabul edilmektedir. Daha önceki dönemde kurulan Mekteb-i Sultanî Hukuk Mektebi de 1881 yılında bu kurumun bünyesine dâhil edilmiştir.¹⁶⁸

II. Abdülhamit döneminde açılan önemli yüksek öğretim kurumlarından biri de *Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne*'dir. İnşaatına 1894 yılında başlanmış ve 1903 yılında bitirilerek eğitim-öğretime açılmıştır. Dönemi içerisinde inşa edilen en büyük ve anıtsal yapılardan biri olarak kabul edilmektedir.¹⁶⁹ 1903-1933 yılları arasında üst düzey bir eğitimin verildiği okulun ana binası günümüzde Sağlık Bilimleri Üniversitesi tarafından

¹⁶⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Cilt 1, Konya: Selçuk Yayınları, 1966, s.195-196

¹⁶⁷ Lewis, a.g.e., s.246-247

¹⁶⁸ Mehmet Akman, "Sultan II. Abdülhamid'in Hukukî Reformları", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2012, s.107-108

¹⁶⁹ Duymaz, a.g.m., s.180

kullanılmaktadır. Klinik binaları ise Numune Eğitim ve Araştırma Hastanesi olarak hizmet vermektedir.¹⁷⁰

II. Abdülhamit döneminde yüksek öğretim alanında yaşanan en önemli gelişmelerden birisi de Darülfünun'un yeniden açılmasıdır. Darülfünun'u açmaya yönelik ilk iki girişimin başarısız olduğundan daha önce bahsetmiştik. Darülfünun'un açılmasına yönelik üçüncü girişim, Sultan Abdülaziz döneminde 1874'de Mekteb-i Sultanî'nin içinde kurulan Darülfünun-ı Sultanî'dir. Bu kurum Hukuk, Edebiyat ve Turuk ve Meâbir Mektepleri olmak üzere toplam 3 yüksek okuldan oluşmaktaydı. Ancak bu Darülfünun da kısa ömürlü olmuş ve 1881 yılında kapatılmıştır.¹⁷¹

Darülfünun'un yeniden açılması fikri, II. Abdülhamit devrinin önde gelen devlet adamlarından birisi olan Küçük Said Paşa'dan gelmiştir. Paşanın önerisi üzerine Darülfünun'un yeniden açılmasına yönelik girişimler başlamıştır.¹⁷² Yapılan çalışmalar neticesinde Darülfünun'un dördüncü kez açılmasına karar verilmiş ve 12 Ağustos 1900 tarihinde 27 maddeden oluşan "*Darülfünun-ı Şâhâne Nizamnamesi*" yayınlanmıştır. Darülfünun-ı Şâhâne, Mülkiye Mektebi'nin binasına yerleştirilmiş, yönetimi de bu okulun müdürüne verilmiştir. Darülfünun-ı Şâhâne nihayet Sultan II. Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yıldönümüne denk gelen 1 Eylül 1900 tarihinde açılmıştır.¹⁷³

Darülfünun, 1924 yılında idarî ve malî özerkliğe kavuşturulmuş, 1933 yılında da kapatılarak yerine "İstanbul Üniversitesi" kurulmuştur.¹⁷⁴

Sultan II. Abdülhamit döneminde kurulan eğitim kurumlarından biri de *Aşiret Mektebi*'dir. Okul, uzak bölgelerdeki yerel aşiret liderleriyle iletişim kurabilmek ve onları devlete kazandırabilmek amacıyla 1892 tarihinde İstanbul'da kurulmuştur.¹⁷⁵ Okula ilk başlarda sadece Arap aşiretlerinin çocukları alınırken, daha sonraları Arnavut ve Kürt aşiretlerinin çocukları da alınmaya başlanmıştır. Aşiret Mektebi'nin öğretim süresi beş yıldır ve yatılı bir okuldur. Öğrencilerin bütün masrafları devlet tarafından

¹⁷⁰ Nuran Yıldırım-Bülent Özalp, "Sultan II. Abdülhamid'in Sağlığı ve Sağlık Hizmetleri", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2012, s.125-126

¹⁷¹ Yolalıcı, a.g.m., s.293

¹⁷² Şanal, a.g.m., s.398

¹⁷³ Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi: Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922)*, Cilt 1, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s.270

¹⁷⁴ M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1997, s.88

¹⁷⁵ Mustafa Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013, s.86

karşılıyordu. Ayrıca her öğrenciye aylık 30 kuruş veriliyordu.¹⁷⁶ Aşiret Mektebi, *Türkiye Maarif Tarihi* eserinin müellifi Osman Nuri Ergin'in aktardığına göre, bir gün öğrencilerin okulda verilen yemeği beğenmeyerek idare aleyhine isyan etmeleri üzerine 1907 yılında kapatılmıştır. Öğrenciler memleketlerine yollanırken, okul binası o sırada yeni açılan Kabataş İdadisine tahsis edilmiştir.¹⁷⁷

Sultan II. Abdülhamit döneminde bahriye alanında da üç önemli mektep açılmıştır. Bunlar Tüccar Kaptan, Torpido ve Elektrik mektepleridir. Sultan II. Abdülhamit, yabancı müşavirlerin bahriyede bekleneni verememesi üzerine tersane ve donanma için yetişmiş eleman ihtiyacını iki şekilde sağlama yoluna gitmişti. Bunlardan ilki bahsettiğimiz üç okulu açarak nitelikli personel yetiştirmek, ikincisi ise yurtdışına eğitim amacıyla olabildiğince fazla eleman göndermektir. Bahriye personellerinin bu şekilde eğitilmesi sayesinde yurtdışından, özellikle de İngiltere'den getirilen eleman sayısında ciddi oranda azalma olmuştur.¹⁷⁸

1.5.6. Ders Kitapları

Tanzimat devrinin ortalarından itibaren devlet okullarının müfredatında bulunan ders kitapları, ilgili devlet kuruluşları tarafından belirlenmeye başlamıştır. II. Abdülhamit devrinde devlet kurumları tarafından belirlenen resmi ders kitaplarına bağlı kalmak, özellikle üzerinde durulan bir husus haline gelmiştir. Bundan dolayı II. Abdülhamit devrinin ders kitaplarının dönemin resmi ideolojisini büyük ölçüde yansıttığını söyleyebiliriz.¹⁷⁹

II. Abdülhamit döneminde basılan ders kitaplarının sayısında önemli artışlar gözlenmiştir. Abdülhamit dönemi hükümeti eğitim amacıyla hazırlanan kitaplara özel bir önem vermiş ve bunun için kaynak ayırmıştır. Kitap, devletin baskıcı güçlerinin denetlenmesi için en uygun materyal olduğu için, bu dönemde basılı metinleri ayrıntılı bir biçimde kontrol eden bir devlet mekanizması oluşturulmuştur.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991, s.157

¹⁷⁷ Ergin, a.g.e., s.1188

¹⁷⁸ Şakir Batmaz, "II. Abdülhamid Devrinin Bilinmeyen Üç Bahriye Mektebi (Tüccar Kaptan, Torpido ve Elektrik Mektepleri)", *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid*, Cilt 5, Hazırlayanlar: Mehmet Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, s.133

¹⁷⁹ Somel, Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), s.236-237

¹⁸⁰ Fortna, a.g.e., s.266-269

II. Abdülhamit devri ders kitabı yazarları zihniyet olarak homojen bir yapıya sahip değillerdi. Bir kısmı geçmişten gelen alışkanlıklarını sürdürürken, bir kısmı da kendilerine tanınmış olan serbestlikten yararlanarak “besmele” ve “padişah” sembollerinden uzak durmayı tercih etmişlerdir. Buradan da anlaşılacağı üzere, ders kitabı yazarları arasında gelenekçilerle yenilikçiler varlıklarını yan yana sürdürmüşlerdir. Böylece Osmanlı eğitiminde yaşanan eski-yeni ikilemi ders kitaplarına da yansımıştır.¹⁸¹

II. Abdülhamit devri ders kitaplarında ilk olarak Allah’a, Peygamber’e ve ardından da padişaha itaat eden ideal bir insan tipi yaratılmaya çalışılmıştır. Dönemin zihniyetine göre ideal insan, İslâm’ın şartlarını yerine getiren, dindar, terbiyeli, itaatkâr ve yalan söylemeyen bir kişi olarak tanımlanmıştır.¹⁸²

II. Abdülhamit dönemi ders kitaplarını genel olarak değerlendirirsek, bir taraftan dini ve otoriter değerlere, diğer yandan da seküler ve ilerlemeci anlayışa vurgu yapıldığını söyleyebiliriz. Dini ve otoriter sosyal değerlere vurgu okuma kitapları ile ahlâk ve imlâ üzerine yazılmış ders kitaplarında ortaya çıkarken, seküler ve ilerlemeci anlayışa vurgu bütün seviyelerdeki tarih ders kitaplarında görülmektedir. II. Abdülhamit devri ders kitaplarında görülen bu ikili anlayış anlamlı bir şekilde sentez yapılarak tutarlı bir bütün oluşturma hususunda yetersiz kalmıştır. Bu yetersizlik nedeniyle eğitim entelektüel açıdan bir derinlik kazanamamış ve yüzeysel kalmıştır.¹⁸³

¹⁸¹ Nuri Doğan, *İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994, s.27-28

¹⁸² Doğan, *İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, s.163-165

¹⁸³ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s.253-254

II. BÖLÜM: İZMİT SANCAĞI'NDA EĞİTİM

II. Abdülhamit döneminde (1876-1909) eğitim-öğretim kurumları sadece İstanbul'la sınırlı kalmamış ve tüm taşraya yayılış göstermiştir. Bu okullaşmadan payına alan yerlerden bir tanesi de İzmit Sancağı'dır. Bu dönemde İzmit Sancağı'ndaki eğitim-öğretim kurumlarının sayısında önemli bir artış gözlenmiştir. Bu kapsamda sancağa bağlı yerlerde önceki dönemden var olan sıbyan mektepleri, rüşdiyeler ve medreseler dışında yeni ibtidai ve rüşdiye mektepleri ile bir idadi mektebi açılmıştır.

Bu bölümde ilk olarak İzmit Sancağı'nda Sultan II. Abdülhamit döneminden önce var olan eğitim kurumları hakkında bilgi verilecektir. Bu çerçevede hangi derecelerde ve nerelerde okulların bulunduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu başlığın ardından II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı'nda mevcut olan Müslüman okulları detaylı bir şekilde incelenecektir. Bu kapsamda dönemin yıllıkları olarak bilinen salnameler ile arşiv belgeleri ışığında sancak dâhilinde bulunan ibtidai, rüşdiye ve idadi mektepleri ile medreseler hakkında kapsamlı bilgiler verilecektir. Müslüman okulları anlatıldıktan sonra İzmit eğitim bürokrasisinde görev almış kişiler hakkında istatistikî bilgiler verilecektir. Son olarak da İzmit Sancağı'nda gayrimüslimlerin eğitimi, açtıkları okullar ve misyonerlik faaliyetleri üzerinde durulacaktır.

2.1. İzmit Sancağı'nda II. Abdülhamit Dönemi Öncesi Eğitim Kurumları

II. Abdülhamit dönemi öncesinde İzmit Sancağı'ndaki eğitim durumuna baktığımızda sancak dâhilinde çeşitli sıbyan mektepleri ve rüşdiyelerin bulunduğunu görüyoruz. Çeşitli vesikalardan elde edilen bilgilere göre II. Abdülhamit dönemi öncesinde İzmit'te bulunan sıbyan mektepleri şunlardır:

“Bac Camii Mahallesi mektebi; Div Hacı Ali mektebi (Yalı Câmî'i yanında); Divzâde Hacı Mustafa Ağa Mektebi (Himmetzâde Tekkesi avlusunda); Gümüšoğlu Hacı Mustafa Ağa Mektebi; Hacı Hasan veled-i Musa mektebi (Kertil mahallesinde); Hacı Mehmed Ağa mektebi; Hacı Muslihiddin b. Hacı Mehmed mektebi (Çarşı Mescidi yanında); Hasan Çelebi b. El-Hâc Ahmed Çelebi mektebi (Gazi Baba Tekkesi yanında); Hatice Sultan mektebi; Hekim Çelebi mektebi (Debbağhâne mahallesinde); Muhyiddin Kocavî mektebi (Başçeşme mahallesinde); Hacı Muslihiddin b. Hacı Mehmed b.

Ramazan mektebi; Pertev Paşa mektebi (Yenicuma Camii yanında); Süleyman Bey mektebi; Turgut mahallesi mektebi; Veli Hoca Camii mektebi; Yukarıpazar mektebi.”¹⁸⁴

Belgelerden öğrendiğimiz kadarıyla Sultan Abdülmecit döneminde İzmit Sancağı’nda 1 rüşdiye mektebi bulunmaktadır. Bu dönemde İzmit’te rüşdiye olarak kullanılması düşünülen iki mektep bulunmaktadır. Bunlar Pertev Paşa (Yenicuma) Camii yanındaki sıbyan mektebi ile Hacı Mehmed Ağa Mektebi’dir. Bu iki mektepten Hacı Mehmed Ağa Mektebi’nin rüşdiye olarak kullanılmaya daha elverişli olduğu tespit edilmiştir. Mektebe muallim-i evvel olarak 600 kuruş maaşla Darümuallimin talebelerinden Musa Efendi’nin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca 100 kuruş maaş ile bir bevvap (kapıcı) tayinine karar verilmiştir.¹⁸⁵

1873 yılı istatistiklerine baktığımızda, o dönemde Bab-ı Zaptiye idaresine bağlı olan İzmit Sancağı ve çevresindeki rüşdiyelerin öğrenci ve öğretmen sayıları aşağıdaki gibi tespit edilmiştir:¹⁸⁶

Tablo 1.

Rüşdiyenin Adı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
İzmit	81	1
Adapazarı	89	1
Geyve	34	1
Karamürsel	40	1
Hendek	23	1
Kandıra	25	1
Taraklı	30	1

¹⁸⁴ Ahmet Nezh Galitekin, *Tarihte İzmit ve İzmit Tarihinde Bir Eşraf Ailesi (Soydan’lar)*, İstanbul: Seçil Ofset, 2011, s.255-256

¹⁸⁵ BOA, İ. MVL., 371/16297 (11 Haziran 1273/5 Mayıs 1857)

¹⁸⁶ Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Tarih İstatistikleri Dizisi, Cilt 6, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2000, s.23

1873 senesinde İzmit Sancağı ve dâhilindeki rüşdiyeler arasında en çok öğrencisi bulunan mektep 89 öğrenci ile Adapazarı Rüşdiye Mektebi'dir. Bu rüştiyeyi 81 öğrenci ile İzmit ve 40 öğrenci ile Karamürsel Rüşdiyeleri takip etmektedir. Öte yandan her rüşdiye mektebine 1 öğretmen düştüğü görülmektedir.

Konuyla ilgili arşiv belgelerini taradığımızda 1850 yılının Nisan ayında İzmit Sancağı'na bağlı olan Yalakabad (Yalova) kazasına tabi Akköy'de bulunan cami ile sıbyan mektebinin suyollarının harap bir halde bulunmasından dolayı tamir edilmesi konusunda bir istirhamda bulunulduğunu görüyoruz. Bu belgeden de anlaşılacağı üzere, yukarıda tespit edilen sıbyan mekteplerinin dışında, Yalova kazasına bağlı Akköy'de de bir sıbyan mektebi bulunmaktadır.¹⁸⁷

Başka bir belge de sancağa bağlı Sapanca ve Akhisar nahiyelerinde yeni inşa edilen mekteplerin yarı rüşdiye olarak hizmet vermeleri hakkındadır. 1869 Maarif Nizamnamesi'ne göre rüşdiye mektebi açılacak kazalarda en az 500 İslam hanesi bulunmak zorundaydı. 1872 yılında Sapanca nahiyesinde 200 ve Akhisar nahiyesinde de 363 İslam hanesi bulunduğundan dolayı bu iki nahiyede rüşdiye mektebi açılması mümkün olmamıştır. Bu nedenle bu iki nahiyede açılan mekteplerin şimdilik nim (yarı) rüşdiye olarak hizmet vermeleri uygun görülmüştür.¹⁸⁸

2.2. İzmit Sancağı'nda Müslüman Okulları

Bu kısımda II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı'nda bulunan sıbyan mektepleri, ibtidailer, rüşdiyeler, idadiler ve medreseler anlatılacaktır.

2.2.1. Sıbyan ve İbtidai Mektepleri

II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı'nda ilköğretim kurumu olarak eski tarzda eğitim veren sıbyan mektepleri ile birlikte yeni usulde (usul-ı cedid) eğitim veren ibtidai mektepleri bulunmaktadır. Maarif-i Umumiye Nezareti'nin idaresi altında bulunan okulların vilayet ve liva merkezleri ile bunlara bağlı kazalardaki dağılımının kayıtlı olduğu istatistikî kaynağa göre 1896-1897 (R. 1311-1312) eğitim-öğretim yılında İzmit Sancağı'nda 651'i sıbyan (usul-ı atıka), 36'sı da ibtidai (usul-ı cedid) türünde olmak üzere toplam 687 mektebin bulunduğu yazmaktadır. Bu tarihte sıbyan mekteplerine devam eden öğrencilerin sayısı 10.627, ibtidailere devam eden öğrenci sayısı 6607 idi.

¹⁸⁷ BOA, MKT. MVL., 26/51 (28 Cemaziyelevvel 1266/11 Nisan 1850)

¹⁸⁸ BOA, MF. MKT., 1/72 (5 Rebiulâhir 1289/12 Haziran 1872)

Bu mekteplere devam eden toplam öğrenci sayısı ise 17.234 idi. Yine aynı kaynaktan edindiğimiz bilgilere göre İzmit Sancağı'nda II. Abdülhamit'in tahta çıkışından 1897'ye kadar geçen süre içinde eski ve yeni usulde eğitim veren 212 ibtidai mektebi açılmıştır. Bu, sancağa bağlı olan ibtidailerin tümünün sayısı olduğundan hangi kazada kaç tane mektep olduğunu saptamak oldukça güçtür.¹⁸⁹

İzmit Sancağı'nda bulunan ibtidai mekteplerinin sayısı hakkında bilgi veren en önemli kaynaklardan bir tanesi 1321 (M. 1903-1904) Maarif Salnamesi'dir. Salnamede yer alan mektepler ile buldukları kazalar şu şekildedir:

Tablo 2.¹⁹⁰

Kaza	Bulunduğu Mevki	Açılış Tarihi	İnşa Masrafı (Kuruş)
İzmit	Hamidiye Köyünde	H. 1308 (M. 1890/1891)	6000
Geyve	Akhisar Nahiyesinde	H.1312 (M.1894/1895)	10.000
Geyve	Akhisar Nahiyesinde	H. 1295 (M. 1878)	20.000
Geyve	Çarşı Mahallesinde	H.1310 (M.1892/1893)	7.500
Kandıra	Şeyhler Nahiyesi Hoca Köyü	H. 1313 (M. 1895/1896)	6.840
Kandıra	Kaymas Nahiyesi	H. 1313 (M. 1895/1896)	5.850
Kandıra	Karasu Nahiyesi	H. 1313 (M. 1895/1896)	6.500
Karamürsel	Ereğli Nahiyesi	H. 1318 (M. 1900/1901)	5.100
Yalova	Kocadere	H. 1318 (M. 1900/1901)	6.400
Yalova	Akköy	H. 1318 (M. 1900/1901)	5.200
Yalova	Gökçedere	H. 1317 (M. 1899/1900)	5.600
Yalova	Paşa Köyü	H. 1318 (M. 1900/1901)	3.200
Yalova	İsmi Belirtilmemiş	H. 1318 (M. 1900/1901)	3.400

¹⁸⁹ Halim Demiryürek, "Maârif Salnamelerine Göre İzmit Sancağında Eğitim-Öğretim: 1898-1904", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Cilt III, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2015, s.1212-1213

¹⁹⁰ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye 1321, s.720

Adapazarı	Sapanca Mahmudiye Köyü	H. 1317 (M. 1899/1900)	3.400
Adapazarı	Hacı Mercan Ağa	H. 1318 (M. 1900/1901)	6.600
Adapazarı	Feyziye Köyü	H. 1318 (M. 1900/1901)	5.300
Adapazarı	Hamidiye Köyü	H. 1318 (M. 1900/1901)	6.700
Adapazarı	İsmi Belirtilmemiş	H. 1318 (M. 1900/1901)	6.000
Adapazarı	İsmi Belirtilmemiş	H. 1318 (M. 1900/1901)	6.600
Adapazarı	Mümtaziye Köyü	H. 1315 (M. 1897/1898)	5.800
Adapazarı	Cedidiye Köyü	H. 1318 (M. 1900/1901)	4.300
Adapazarı	Adliye Köyü	H. 1318 (M. 1900/1901)	5.600
Adapazarı	Çeşme Köyü	H. 1318 (M. 1900/1901)	5.000

1321 (1903-1904) Maarif Salnamesine göre İzmit Sancağı'nda kayıtlı 23 İbtidai mektebi bulunmaktadır. Mekteplerin buldukları yer, açılış tarihleri ve inşa masrafları kaydedilirken, bu mekteplere devam eden öğrenci sayısı ile görevli öğretmenler hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Daha önce Maarif-i Umumiye Nezareti'nin İstatistiklerinde İzmit'te 36 ibtidai bulunduğu yazarken, 1321 Maarif Salnamesinde bu sayı 23'tür. Bu sayılardan hangisinin kesin olarak doğru olduğunu saptamak güçtür. Ancak o dönemde bulunan bazı mekteplerin salname kayıtlarında yer almamış olması olasılık dâhilindedir.¹⁹¹

II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı'nda bulunan ibtidailer hakkındaki arşiv belgeleri genelde herhangi bir mektebin açılışı, tamir edilmesi, mekteplere muallim atanması ya da muallim değişikliği, muallimlerin ve işini hakkıyla yapan memurların taltifi, muallim maaşlarına zam yapılması, maarif işlerini yürüten memurların tayini, görev değişiklikleri vb. konularla ilgilidir. Belgelerde mekteplerde bulunan öğrenci sayıları ve okutulan dersler hakkında işimize yarayacak kadar yeterli bilgi bulunamamıştır. Buna rağmen, arşiv belgelerinden salnamelerde yer almayan ve bu dönemde açılışı yapılan ibtidai mektepleri hakkında çıkarımlar yapmak mümkündür.

¹⁹¹ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye 1321, s.720

II. Abdülhamit döneminde İzmit'te açılan ibtidailerden bir tanesi *İzmit İmaret Mektebi*'dir. Bu mektepte usul-ı cedid (yeni usul) ile eğitime başlamak ve maaşı mahalli komisyon sandığından karşılanmak üzere ehil ve erbap bir muallim tayin edilmesi istenmiştir. Bunun üzerine İzmit İmaret Mektebi'nin muallimliğine Darümuallimin-i Sıbyan mezunlarından olup Üsküdar Şemsi Paşa İbtidai Mektebi muallimliğinde bulunan Mustafa Efendi'nin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁹² İzmit İmaret Mektebi'nde on yıldır muallim-i evvelik yapan ve şimdiye kadar yaptığı hizmetlerle ahalinin de teveccühünü kazanan Ali Rıza Efendi, taşralarda hizmet ettiği okulun kalitesine yaklaşacak bir mektep bulunmadığından dolayı hizmetlerinin karşılığı olarak taltif (ödüllendirilme) talebinde bulunmuştur.¹⁹³

Bu dönemde İzmit'te açılan ibtidai mekteplerinden bir tanesi de *Maraşlı İbtidai Mektebi*'dir. Mektebin açılması için yapılan çalışmaları yürütmek üzere mahalli komisyon tarafından Maarif Komisyonu başkanlığına Served Efendi tayin edilmiştir.¹⁹⁴

II. Abdülhamit döneminde Maraşlı İbtidai Mektebi'nde muallimlik yapmış önemli isimlerden birisi İzmitli olan Ahmed Hamdi Efendi'dir. Kendisi Maraşlı İbtidai Mektebi'ndeki derslerini başarıyla tamamlayarak bu mektepten mezun olmuştur. 1319 (1901) yılında mektebin muallim-i saniliğine tayin edilmiş ve Hicri 1323 senesinde de İmaret Mektebi muallim-i evvelliğine nakil olunmuştur.¹⁹⁵

İzmit İmaret ve Maraşlı İbtidai Mektepleri 1894 yılında vuku bulan bir deprem nedeniyle zedelenerek içinde ikamet edilemeyecek hale gelmiştir. Tamire muhtaç olan iki mektebin öğrencilerinin geçici olarak İzmit İdadi Mektebi'nin boş olan alt kat odalarına nakledilmesi istenmiştir. Bu talep İzmit Mutasarrıflığı tarafından kabul edilmiştir. Ayrıca zedelenen iki mektebin ahalinin de yardımıyla tamiratına başlanması kararlaştırılmıştır.¹⁹⁶ Bunlardan tamiratı mükemmel bir şekilde bitirilen Maraşlı İbtidai Mektebi'nin resmi açılışı 1903 senesinin başında yapılmıştır.¹⁹⁷

¹⁹² BOA, MF. İBT., 16/89 (17 Cemaziyelevvel 1300/26 Mart 1883)

¹⁹³ BOA, MF. İBT., 28/82 (12 Recep 1309/11 Şubat 1892)

¹⁹⁴ BOA, MF. MKT., 82/100 (2 Rebiulâhir 1301/31 Ocak 1884)

¹⁹⁵ Recep Dikici, "Osmanlı Döneminde Kocaelili (İzmitli) Âlim ve Edipler", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Cilt III, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2015, s.1451

¹⁹⁶ BOA, MF. MKT., 219/30 (15 Safer 1312/18 Ağustos 1894)

¹⁹⁷ BOA, MF. MKT., 677/25 (6 Şevval 1320/6 Ocak 1903)

Bu dönemde İzmit'te açılan mekteplerden bir tanesi de *Karantina* civarındaki İbtidai Mektebi'dir. İnşaatı biten mektebin resmi açılışı 21 Eylül 1891 tarihinde resmi bir törenle yapılmıştır.¹⁹⁸

II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı'nda açılan ibtidailerden birisi de 1897 senesinde İzmit İdadi Mektebi'nin içinde açılan ibtidai şubesidir. Mektebin açılışı mahalline bildirilerek 1897 yılında ilan edilmiştir.¹⁹⁹

Bu dönemde İzmit'te mevcut olan ibtidailerden biri de *İzmit İbtidai Mektebi*'dir. Mektebe 600 kuruş maaşla Mustafa Efendi adında bir muallim tayin edilmiştir. Maaşı daha sonra 300 kuruşa düşüncü istifa etmiştir. Onun yerine muallim olarak Darümuallimin-i İbtidaiye şhadetnamesi bulunan Ali Rıza Efendi tayin edilmiştir. Aynı dönemde İzmit Sancağı dâhilinde bulunan ibtidailerden biri de *İnas İbtidai Mektebi*'dir.²⁰⁰

Aynı devirde İzmit'te bulunan ve usul-ı cedid (yeni usul) ile eğitim veren Hamidiye, Değirmendere, Arcun, Saraylı, Çepni, Derbend, Kolbasanlı köyleri ibtidai mekteplerinin umumi imtihanlarının yapıldığı bildirilmiş ve gazetede ilan edilmiştir.²⁰¹

Başka bir belgede İzmit Sancağı merkezine bağlı olan Yenidoğan, Avluburun; Kandıra kazasına bağlı Sofalı, Balcılar ve Kandıra kazasında Çarşı Mahallesi'nde Duraçalı divanında bulunan Alaybeyi, Dökdüren, Bucaklı, Hatibler, Yakuboğlu, Zurnacılar, Şabanlar ve Sofular ile yine merkez livaya bağlı Eseler köyleri ibtidai mekteplerinde usul-ı cedid ile eğitime başlandığı bildirilmiştir.²⁰² Bu belgeden de anlaşılacağı üzere sancağa bağlı Yenidoğan, Avluburun, Sofalı, Balcılar, Alaybeyi, Dökdüren, Bucaklı, Hatibler, Yakuboğlu, Zurnacılar, Şabanlar, Sofular ve Eseler köylerinde yeni usul ile eğitim veren ibtidai mektepleri açılmıştır.

Bu dönemde İzmit'te bulunan ibtidai mekteplerinin gelirleri, masrafları karşılamaya yetmediği için 3500 kuruşluk bir piyango düzenlenmesine izin verilmiş ve bu

¹⁹⁸ BOA, MF. MKT., 131/5 (16 Safer 1309/21 Eylül 1891)

¹⁹⁹ BOA, MF. MKT., 371/44 (10 Cemaziyelevvel 1315/7 Ekim 1897)

²⁰⁰ BOA, MF. MKT., 101/59 (10 Muharrem 1306/16 Eylül 1888)

²⁰¹ BOA, MF. MKT., 415/10 (23 Rebiulâhir 1316/10 Eylül 1898)

²⁰² BOA, MF. MKT., 480/13 (15 Şaban 1317/18 Aralık 1899)

piyangodan elde edilecek meblağın ibtidai mekteplerinin masrafları dışında hiçbir yere harcanmaması istenmiştir.²⁰³

II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı'na bağlı *Hikmetiye* köyünde inşa edilen bir ibtidai mektebinin taş ve kum masrafının ödenmesi için gerekli meblağın toplanması istenmiştir.²⁰⁴

Başka bir belgede İzmit Sancağı'nın Ermişe (Akmeşe) nahiyesine bağlı *Davudlu* köyündeki ibtidai mektebinin ahali tarafından tamir edilerek resmi açılışının yapıldığı bildirilmiştir.²⁰⁵

Dönemin sonlarına doğru İzmit Sancağı'na bağlı *Köse* köyünde inşa edilen ibtidai mektebinin muallimliğine ahali tarafından verilen senelik bin kuruş maaşla Mehmet Efendi'nin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır.²⁰⁶

II. Abdülhamit zamanında İzmit Sancağı merkezinde mevcut olan Cuma Camii bitişiğindeki tamamen yıkılmış olan *Pertev Paşa İbtidai Mektebi*'nin yeniden inşa edilmesi ve inşaata bir an evvel başlanması talep edilmiştir.²⁰⁷

İzmit Sancağı'nda merkez livaya bağlı büyük köylerden Çepne ve Avluburun ile Kandıra kazasında Çarşı Mahallesi'nde Duraçali divanında bulunan Alaybeyi, Dökdüren, Bucaklı, Hatibler, Aşirler, Balaban, Hacılar, Yakuboğlu, Zurnacılar, Sofular ve yine merkez livaya bağlı Eseler köyleri ibtidai mekteplerine yeni muallimler tayin edilmiştir. İsmi yazan ibtidai mekteplerinin muallimliklerine sırasıyla Osman, Hafız Mahmud, Ali, Yusuf, Hafız Halil, Ahmed, Hafız Osman, Mustafa, Hasan, Mehmed, Halid, Ahmed, Mehmed, Hafız Mustafa Efendiler tayin edilmiştir.²⁰⁸

Bu mektepler dışında İzmit Sancağı dâhilindeki Yalova nahiyesi merkezi ile liva merkezine bağlı Latif, Devşi, Bayraktar, Zeytinburnu, Eşvamlı, Karaklı ve Koçular köyleri ibtidai mekteplerinde usul-ı cedid (yeni usul) ile eğitime başlandığı bildirilmiştir.²⁰⁹

²⁰³ BOA, MF. MKT., 772/30 (12 Muharrem 1322/29 Mart 1904)

²⁰⁴ BOA, ŞD., 216/30 (13 Rebiyülevvel 1318/11 Temmuz 1900)

²⁰⁵ BOA, MF. MKT., 1042/40 (27 Muharrem 1326/1 Mart 1908)

²⁰⁶ BOA, MF. MKT., 1069/2 (6 Recep 1326/4 Ağustos 1908)

²⁰⁷ BOA, MF. MKT., 825/97 (23 Rebiulâhir 1326/25 Mayıs 1908)

²⁰⁸ BOA, MF. MKT., 497/31 (3 Zilhicce 1317/4 Nisan 1900)

²⁰⁹ BOA, MF. MKT., 475/72 (27 Cemaziyelahir 1317/2 Kasım 1899)

Bu dönemde sancağa bağı Adapazarı kazasında da yeni ibtidai mektepleri inşa edilmiştir. Bir belgeye göre Adapazarı'nda yeni açılacak olan ibtidai mektebinin muallimliğine aylık 800 kuruş maaşla Karamürsel İbtidai Mektebi'nden istifa eden Mehmed Emin Efendi'nin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Boşta kalan Karamürsel İbtidai Mektebi muallimliğine ise Darülmualimin-i Sıbyan mezunlarından Halil Efendi'nin tayin edilmesi uygun görülmüştür.²¹⁰

Adapazarı kazasında bulunan ibtidai mekteplerinden biri Cami-i Cedid Mahallesi'nde bir odadan ibaret olan ve İbrahim Nuri Efendi tarafından inşa edilmiş olan ibtidai mektebidir. Mektebin muallimliğine Ahmed Zaim Efendi tayin edilmiştir.²¹¹

Adapazarı kazasında halkın yardımlarıyla yaptırılan *İnas İbtidai Mektebi*'ne muallime olarak Eda Hanım'ın tayin edilmesine karar verilmiştir.²¹²

Bu devirde Adapazarı'nda ibtidaiye ve rüşdiye kısımları olan "*Rehber-i Terakki*" isimli mektebin yapılmasında büyük emekleri olan Ali Bey'in dördüncü rütbeden Osmanlı nişanı ile ödüllendirilmesi istirham edilmiştir.²¹³

1321 (1903-1904) Maarif Salnamesinde de adı geçen ve Adapazarı'nın Sapanca nahiyesine bağı *Mahmudiye* köyündeki ibtidai mektebinin muallimi olan Emin Efendi'nin istifası nedeniyle yerine Selanik Darülmualimin mezunlarından Ali Hilmi Efendi'nin tayin edilmesine karar verilmiştir.²¹⁴

Sultan II. Abdülhamit döneminde Adapazarı kazasına bağı Sapanca nahiyesinin *Şöhretiye* ve *Kuruçeşme* köylerinde bir ibtidai mektebi bulunmasına rağmen çocuklara yeni usulde eğitim verecek bir muallim bulunamamıştır. Bu nedenle ahali tarafından mekteplere bir muallim tayin edilmesi istenmiştir. Bu talep üzerine her iki köyün ibtidai mekteplerinin muallimliğine Darülmualimin-i İbtidaiye Şubesi mezunlarından Hasan Sabri Efendi tayin edilmiştir.²¹⁵

II. Abdülhamit zamanında Geyve kazasına bağı nahiye ve köylerde de ibtidai mektepleri inşa edilmiştir. Kazada bulunan mekteplerden biri olan *Geyve İbtidai Mektebi*'nin inşa edilerek açılışının gerçekleştirildiği İzmit Mutasarrıflığı'na bildirilerek

²¹⁰ BOA, MF. İBT., 16/57 (1 Safer 1300/12 Aralık 1882)

²¹¹ BOA, MF. İBT., 30/37 (12 Muharrem 1310/6 Ağustos 1892)

²¹² BOA, MF. MKT., 238/44 (30 Cemaziyelevvel 1312/28 Kasım 1894)

²¹³ BOA, MF. MKT., 682/50 (5 Zilkade 1320/3 Şubat 1903)

²¹⁴ BOA, MF. MKT., 822/74 (25 Şevval 1322/2 Ocak 1905)

²¹⁵ BOA, MF. MKT., 807/66 (25 Recep 1322/5 Ekim 1904)

ilan edilmiştir.²¹⁶ Aynı dönemde Geyve'ye bağlı *Saraçlı* köyünde ahalinin yardımlarıyla inşa edilen ibtidai mektebinin resmi açılışının yapıldığı belirtilmiştir.²¹⁷

Geyve kazasına bağlı olan Akhisar nahiyesi merkezinde inşaatı biten ibtidaiye ve rüşdiye mekteplerinin resmi açılışının yapıldığı ilan edilmiştir.²¹⁸ Ayrıca Akhisar nahiyesine bağlı *Tan köyü İbtidai Mektebi* muallimliğine tayin edilen Ziyaüddin Efendi'ye muallimlik imtihanını kazanması üzerine ehliyeti teslim edilmiştir. Ziyaüddin Efendi'nin imtihana girdiği dersler ve aldığı notlar şu şekildedir:²¹⁹

<u>Kuran-ı Kerim</u>	<u>Tecvid</u>	<u>Ulum-ı Diniye</u>	<u>Sarf-ı Türki</u>	<u>Hesap</u>	<u>Coğrafya</u>
10	7	10	9	10	10
<u>Tarih</u>	<u>Kıraat</u>	<u>İmla</u>	<u>Hüsn-ü Hat</u>		
10	10	10	10		

İzmit Sancağı'na tabi Karamürsel kazasında da ibtidai mektepleriyle ilgili gelişmeler yaşanmıştır. *Karamürsel İbtidai Mektebi*'nin yetersiz olan Muallim-i Sanisi Hasan Efendi'nin azledilerek yerine Hafız Rauf Efendi'nin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca mektebin masraflarının karşılanması için tanesi yirmi beş kuruştan olmak üzere altı bin adet iane biletinin bastırılması kararlaştırılmıştır.²²⁰ Bu dönemde Karamürsel İbtidai Mektebi Yazı Muallimi Eşref Efendi'nin vefatı nedeniyle yerine Mal Müdür-i Refiki olan Zühtü Efendi'nin tayin edilmesi uygun görülmüştür.²²¹ Yine Karamürsel İbtidai Mektebi'nde Muallim-i Sani olarak görev yapan Hafız Mehmed Efendi'nin görevinden azledilmesi nedeniyle yerine aylık 200 kuruş maaş ile Nazperver Kalfa Mektebi ikinci muallimi Mehmed Ali Efendi'nin tayini kararlaştırılmıştır.²²²

Bu dönemde Karamürsel kazasında bulunan *Sarıkum* Mahallesi İbtidai Mektebi muallimi olan Hüseyin Efendi'nin imtihanının yapılarak ehliyetnamesinin gönderildiği bildirilmiştir.²²³

²¹⁶ BOA, MF. MKT., 345/29 (24 Recep 1314/29 Aralık 1896)

²¹⁷ BOA, MF. MKT., 480/20 (17 Şaban 1317/21 Aralık 1899)

²¹⁸ BOA, MF. MKT., 494/21 (116 Zilkade 1317/18 Mart 1900)

²¹⁹ BOA, MF. İBT., 238/59 (17 Recep 1327/4 Ağustos 1909)

²²⁰ BOA, MF. İBT., 18/31 (26 Rebiyülevvel 1302/13 Ocak 1885)

²²¹ BOA, MF. MKT., 15/70 (22 Rebiyülevvel 1310/14 Ekim 1892)

²²² BOA, MF. MKT., 1038/47 (28 Zilhicce 1325/1 Şubat 1908)

²²³ BOA, MF. MKT., 1010/29 (19 Cemaziyelahir 1325/30 Temmuz 1907)

II. Abdülhamit döneminde Karamürsel kazasında mevcut olan *Karamürsel İnas Mektebi* Muallimesi Emine Hanım'ın istifası nedeniyle yerine 300 kuruş maaşla Darümuallimat mezunlarından Firdevs Hanım'ın tayin edilmesi kararlaştırılmıştır.²²⁴

1321 (1903-1904) Maarif Salnamesinde de ismi geçen ve sancağa bağlı Yalova kazasının *Gökçedere* köyünde inşa edilecek olan cami ile ibtidai mektebinin masraflarının emlak-ı hümayun idaresi tarafından ödenmesi istenmiştir.²²⁵ Ayrıca cami ve mektebin levazımının nakliye ücreti olan meblağın da hazine-i hassa emlak-ı hümayun hazinesi veznesi tarafından ödenmesi talep edilmiştir.²²⁶

Yalova kazasında bulunan ibtidailerden biri olan *Süleyman Bey İbtidai Mektebi*'nin Muallim-i Saniliğine mahallince tayin edilen ve bir süreden beri de Muallim-i Evvelik görevini sürdüren Hafız Abdullah Efendi'ye ait ehliyetname İzmit İdadi Müdürlüğü tarafından gönderilen matbu nüshaya işlenerek tasdik edilip gönderilmiştir.²²⁷

Daha önce 250 kuruş maaşla İzmit Sancağı dâhilindeki *Kandıra İbtidai Mektebi* muallimliğine tayin edilen Recep Efendi'nin maarif meclisi kararıyla ve 300 kuruş maaşla İzmit Çarşı İbtidai Mektebi Muallim-i Saniliğine nakledilmesi uygun görülmüştür.²²⁸

Aynı dönemde İzmit Sancağı'nın Kandıra kazasına bağlı Kaymas nahiyesinde ahalinin yardımlarıyla kız ve erkek öğrencilere ait ayrı ayrı iki dershaneden oluşan bir ibtidai mektebi ile Kaymas nahiyesine bağlı *Kemred* ve *Dökdüren* köylerinde de ikişer dershaneden oluşan birer ibtidai mektebi inşasına başlandığı ifade edilmiştir.²²⁹

Görüldüğü gibi İzmit Sancağı'nda bulunan ibtidai mektepleriyle alakalı arşiv belgeleri ibtidai mekteplerinin açılışı, muallim atamaları ve değişiklikleri, muallim maaşlarına zam yapılması, muallimlerin ve memurların taltifi (ödüllendirilmesi), mekteplerin tamiri vb. konular hakkındadır. Bu mekteplerde bulunan öğrenci sayısı ve okutulan dersler hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Şimdi sancak dâhilinde bulunan rüşdiyeleri anlatacağız.

²²⁴ BOA, MF. MKT., 1014/15 (20 Recep 1325/29 Ağustos 1907)

²²⁵ BOA, ML. EEM., 177/43 (Rumi 16 Eylül 1309/Hicri 17 Rebiulevvel 1311/28 Eylül 1893)

²²⁶ BOA, ML. EEM., 180/22 (Rumi 18 Teşrinisani 1309/Hicri 21 Cemaziyelevvel 1311/30 Kasım 1893)

²²⁷ BOA, MF. İBT., 240/109 (8 Şaban 1327/25 Ağustos 1909)

²²⁸ BOA, MF. MKT., 962/4 (19 Ramazan 1324/6 Kasım 1906)

²²⁹ BOA, MF. MKT., 487/9 (18 Şevval 1317/19 Şubat 1900)

2.2.2. Rüşdiyeler

Osmanlıda rüşdiyeler orta dereceli mektepler olarak bilinmektedir. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile rüşdiyelerin 500 İslam hanesi bulunan kazalarda açılması kararlaştırılmıştır. II. Abdülhamit döneminde yayınlanan devlet yıllıklarında çeşitli vilayet ve sancaklarda bulunan okullar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu kapsamda İzmit Sancağı'nda da toplam 8 rüşdiye mektebi olduğu tespit edilmiştir. Bunlar Adapazarı, Sapanca, Kandıra, Karamürsel, Geyve, Taraklı ve Hendek Rüşdiyeleri ile İzmit İnas Rüşdiye mektebidir. Şimdi sırasıyla bu mektepler hakkında bilgi verilecektir.

2.2.2.1. Adapazarı Rüşdiye Mektebi

Adapazarı Rüşdiye Mektebi'nin hoca kadrosu ve öğrenci sayıları hakkında II. Abdülhamit döneminde çıkarılan devlet salnameleri önemli bilgiler vermektedir. Bu kapsamda H.1316 (M.1898/1899) ile H.1321 (M.1903/1904) yılları arasında Adapazarı Rüşdiye Mektebi'nin hoca kadrosu ve öğrenci sayısı aşağıdaki gibidir:

Tablo 3.²³⁰

	H.1316- M.1898/1899	H.1317- M.1899/1900	H.1318- M.1900/1901	H.1319- M.1901/1902	H.1321- M.1903/1904
Adapazarı Rüşdiye Mektebi	Muallim-i Evvel: Ali Rıza Efendi	Muallim-i Evvel: Ali Rıza Efendi	Muallim-i Evvel: Ali Rıza Efendi	Muallim-i Evvel: Ali Rıza Efendi	Muallim-i Evvel: Ali Rıza Efendi
	Muallim-i Sani: Yok	Muallim-i Sani: Halil Hilmi Efendi	Muallim-i Sani: Halil Hilmi Efendi	Muallim-i Sani: Halil Hilmi Efendi	Muallim-i Sani: Zaim Efendi
	Hat Muallimi: Ahmed Efendi	Hat Muallimi: Ahmed Efendi	Hüsn-i Hat Muallimi: Ahmed Efendi	Hüsn-i Hat Muallimi: Ahmed Efendi	Hüsn-i Hat Muallimi: Ahmed Efendi
	Öğrenci: 57	Öğrenci: 50	Öğrenci: 42	Öğrenci: 55	Öğrenci: 65

²³⁰ S.N.M.U. 1316, s.1229-1230, S.N.M.U. 1317, s.1453-1454, S.N.M.U. 1318, s.1627-1628, S.N.M.U. 1319, s.950-951, S.N.M.U. 1321, s.716

H.1316 (M.1898/1899) ile H.1321 (M.1903/1904) yılları arasında Adapazarı Rüşdiye Mektebi'nde Muallim-i Evvellik görevinde bulunan Ali Rıza Efendi ile Hüsn-i Hat Muallimi olan Ahmed Efendi görevinin başında kalmaya devam etmiştir. Sadece Muallim-i Sanilikte görev değişimi olmuştur. Mektebin öğrenci sayısı ise inişli çıkışlı bir grafik izlemiştir.

Bir arşiv belgesine göre Adapazarı Rüşdiye Mektebi'nin açılışı Padişah II. Abdülhamit'in cülus törenine rastlayan günde dualar eşliğinde yapılmıştır.²³¹

Arşiv belgeleri arasında Adapazarı Rüşdiye Mektebi'nin 3 aylık hülasa (devam) cetvelleri tespit edilmiştir. Buna göre 1895 yılında Adapazarı Rüşdiye Mektebi'nde görevli hocalar ve öğrencilerin 3 aylık devam cetveli aşağıdaki gibidir:²³²

Tablo 4.

Muallim-i Evvel: Ali Rıza Efendi				Yazı Muallimi: Ahmed Efendi		
Muallim-i Sâni: Salih Efendi				Bevvap: Hasan Efendi		
Aylar	Devam Eden Talebe Sayısı			Toplam Öğrenci Sayısı (Her ay için toplam)		
	Eylül	Teşrinievvel	Teşrinisani	Eylül	Teşrinievvel	Teşrinisani
Birinci Sene	36	36	36	(94)	(94)	(94)
İkinci Sene	28	28	28	Mektebe yeni başlayan	–	–
Üçüncü Sene	13	13	13	Mektebi terk eden sayısı	–	–
Dördüncü Sene	17	17	17	(SENE RUMİ 1311)		

1895 senesinin Eylül, Teşrinievvel ve Teşrinisani aylarında Adapazarı Rüşdiye Mektebi'nde Muallim-i Evvel olarak Ali Rıza Efendi, Muallim-i Sâni olarak Salih Efendi, Yazı Muallimi olarak Ahmed Efendi, Bevvap olarak da Hasan Efendi görev yapmıştır. Öte yandan verilen süre zarfında mektebin öğrenci sayısı 94'tür. Üç aylık süre içerisinde mektebin öğrenci sayısında herhangi bir değişim yaşanmamıştır. Mektebe devam eden öğrenci sayısı birinci sınıflarda 36, ikinci sınıflarda 28, üçüncü sınıflarda 13, dördüncü sınıflarda ise 17 olarak tespit edilmiştir.

²³¹ BOA, DH. MKT., 1997/8 (13 Safer 1310/6 Eylül 1892)

²³² BOA, MF. İBT., 48/64 (28 Cemaziyelahir 1313/16 Aralık 1895)

Adapazarı Rüşdiye Mektebi'nde II. Abdülhamit dönemi sonlarında 1908 yılında görevli hocalar ve öğrencilerin üç aylık devam cetveli aşağıdaki gibidir:²³³

Tablo 5.

Muallim-i Evvel: Ali Rıza Efendi			Yazı Muallimi: Ahmed Efendi				
Muallim-i Sâni: Zâim Efendi			Hademe: Hafız Mustafa Efendi				
	Devam Eden Talebe Sayısı			Toplam Öğrenci Sayısı (Her ay için toplam)			
Aylar	Mart	Nisan	Mayıs	Mart	Nisan	Mayıs	
Birinci Sene	43	43	38	(80)	(81)	(75)	
İkinci Sene	27	27	26	Mektebe yeni başlayan	–	1	–
Üçüncü Sene	10	11	11	Mektebi terk eden sayısı	–	–	6
Dördüncü Sene	–	–	–	(SENE RUMİ 1324)			

1908 senesinin Mart, Nisan ve Mayıs aylarında Adapazarı Rüşdiye Mektebi'nde Muallim-i Evvel olarak Ali Rıza Efendi, Muallim-i Sâni olarak Zâim Efendi, Yazı Muallimi olarak Ahmed Efendi ve Hademe olarak da Hafız Mustafa Efendi görev yapmıştır. Öte yandan mektebin öğrenci sayısı Mart ayında 80, Nisan ayında 81, Mayıs ayında da 75 olarak tespit edilmiştir.

2.2.2.2. Sapanca Rüşdiye Mektebi

Maarif salnamelerine göre H.1316 (M.1898/1899) ile H.1321 (M.1903/1904) yılları arasında Sapanca Rüşdiye Mektebi'nin hoca kadrosu ve öğrenci sayıları aşağıdaki gibidir:

Tablo 6.²³⁴

	H.1316- M.1898/1899	H.1317- M.1899/1900	H.1318- M.1900/1901	H.1319- M.1901/1902	H.1321- M.1903/1904
Sapanca Rüşdiye	Muallim: Mehmet	Muallim: Mehmet	Muallim: Mehmet Bahaeddin Efendi	Muallim: Mehmet Bahaeddin Efendi	Muallim-i Evvel: Mehmet Hulusi Efendi

²³³ BOA, MF. İBT., 209/50 (17 Cemaziyelevvel 1326/17 Haziran 1908)

²³⁴ S.N.M.U. 1316, s.1229-1230, S.N.M.U. 1317, s.1453-1454, S.N.M.U. 1318, s.1627-1628, S.N.M.U. 1319, s.950-951, S.N.M.U. 1321, s.716

Mektebi	Bahaeddin Efendi	Bahaeddin Efendi			Muallim-i Sani: Bahaeddin Efendi
	Hat Muallimi: Hüseyin Bedreddin Efendi	Hat Muallimi: Hüseyin Bedreddin Efendi	Hat Muallimi: Hüseyin Bedreddin Efendi	Hat Muallimi: Hüseyin Bedreddin Efendi	Hat Muallimi: Şükrü Efendi
	Öğrenci: 121	Öğrenci: 68	Öğrenci: 50	Öğrenci: 41	Öğrenci: 63

H.1316 (M.1898/1899) ile H.1319 (M.1901/1902) yılları arasında Sapanca Rüşdiye Mektebi'nde Muallim-i Evvel olarak Mehmet Bahaeddin Efendi görev yapmıştır. H.1321 (M.1903/1904) senesinde ise Muallim-i Evvel olarak Mehmet Hulusi Efendi, Muallim-i Sâni olarak da Bahaeddin Efendi görev yapmıştır. Mektepte H.1316 (M.1898/1899) ile H.1319 (M.1901/1902) yılları arasında Hat Muallimi olarak Hüseyin Bedreddin Efendi görev yapmıştır. H.1321 (M.1903/1904) senesinde ise Şükrü Efendi Hat Muallimliği görevini yürütmüştür. Öte yandan verilen yıllar arasında, son sene hariç, mektebin öğrenci sayısında sürekli azalma yaşanmıştır. Sadece H.1321 (M.1903/1904) senesinde bir önceki seneye nazaran artış gözlenmiştir.

Arşiv belgeleri arasında Sapanca Rüşdiye Mektebi'ne ait devam cetvelleri tespit edilmiştir. 1895 yılında Sapanca Rüşdiye Mektebi'nde görevli hocalar ve öğrencilerin 3 aylık devam cetveli aşağıdaki gibidir:²³⁵

Tablo 7.

Muallim-i Evvel: Ahmed Hamdi Efendi				Rika Muallimi: Mustafa Efendi			
Bevvap: Mustafa Efendi							
	Devam Eden Talebe Sayısı			Toplam Öğrenci Sayısı (Her ay için toplam)			
Aylar	Haziran	Temmuz	Ağustos	Haziran	Temmuz	Ağustos	
Birinci Sene	9	9	21	(28)	(27)	(48)	
İkinci Sene	13	8	8	Mektebe yeni başlayan	—	—	21
Üçüncü Sene	3	13	13	Mektebi terk eden sayısı	—	—	—
Dördüncü Sene	3	2	2	(SENE RUMİ 1311)			

²³⁵ BOA, MF. İBT., 48/64 (28 Cemaziyelahir 1313/16 Aralık 1895)

1895 senesinin Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında Sapanca Rüşdiye Mektebi'nde Muallim-i Evvel olarak Ahmet Hamdi Efendi, Rika Muallimi olarak Mustafa Efendi ve Bevvap olarak da Mustafa Efendi görev yapmıştır. Öte yandan mektebin öğrenci sayısı Haziran ayında 28, Temmuz ayında 27 ve Ağustos ayında da 48 olarak tespit edilmiştir. Mektebe Ağustos ayında 21 yeni öğrenci alınmıştır. Mektebe devam eden öğrenci sayısı birinci sınıflarda Haziran ve Temmuz aylarında 9, Ağustos ayında 21, ikinci sınıflarda Haziran ayında 13, Temmuz ve Ağustos aylarında 8, üçüncü sınıflarda Haziran ayında 3, Temmuz ve Ağustos aylarında 13, dördüncü sınıflarda ise Haziran ayında 3, Temmuz ve Ağustos aylarında 2 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 8.

Aylar	Devam Eden Talebe Sayısı			Toplam Öğrenci Sayısı (Her ay için toplam)		
	Eylül	Teşrinievvel	Teşrinisani	Eylül	Teşrinievvel	Teşrinisani
Birinci Sene	21	21	21	(48)	(48)	(48)
İkinci Sene	8	8	8	Mektebe yeni başlayan	_	_
Üçüncü Sene	13	13	13	Mektebi terk eden sayısı	_	_
Dördüncü Sene	2	2	2	(SENE RUMÍ 1311)		

1895 yılının Eylül, Teşrinievvel ve Teşrinisani aylarında Sapanca Rüşdiye Mektebi'nin öğrenci sayısı 48 olarak tespit edilmiştir. Verilen süre zarfında mektebin öğrenci sayısında herhangi bir değişim yaşanmamıştır. Mektebe devam eden öğrenci sayısı birinci sınıflarda 21, ikinci sınıflarda 8, üçüncü sınıflarda 13, dördüncü sınıflarda ise 2 olarak tespit edilmiştir.

Sapanca Rüşdiye Mektebi'nde II. Abdülhamit dönemi sonlarında 1908 yılında görevli hocalar ve öğrencilerin üç aylık devam cetveli aşağıdaki gibidir:²³⁶

²³⁶ BOA, MF. İBT., 207/71 (11 Rebiulahir 1326/13 Mayıs 1908)

Tablo 9.

Muallim-i Evvel: Mehmed Hulusi Efendi				Hatt-ı Osmânî Muallimi: Şükrü Efendi		
Muallim-i Sâni: Mehmed Bahaeddin Efendi						
Aylar	Devam Eden Talebe Sayısı			Toplam Öğrenci Sayısı (Her ay için toplam)		
	Mart	Nisan	Mayıs	Mart	Nisan	Mayıs
Birinci Sene	22	22	22	(52)	(52)	(52)
İkinci Sene	17	17	17	Mektebe yeni başlayan	–	–
Üçüncü Sene	13	13	13	Mektebi terk eden sayısı	–	–
Dördüncü Sene	–	–	–	SENE RUMİ 1324)		

1908 yılının Mart, Nisan ve Mayıs aylarında Sapanca Rüşdiye Mektebi'nde Muallim-i Evvel olarak Mehmed Hulusi Efendi, Muallim-i Sâni olarak Mehmed Bahaeddin Efendi, Hatt-ı Osmânî Muallimi olarak da Şükrü Efendi görev yapmıştır. Belirtilen aylarda mektebin öğrenci sayısı 52 olarak tespit edilmiştir. Bu süre zarfında mektebin öğrenci sayısında herhangi bir değişim yaşanmamıştır. Mektebe devam eden öğrenci sayısı birinci sınıflarda 22, ikinci sınıflarda 17, üçüncü sınıflarda ise 13 olarak tespit edilmiştir. Tablodan anladığımız kadarıyla verilen üç aylık süreçte mektepte dördüncü sınıf talebesi mevcut değildir.

2.2.2.3. Kandıra Rüşdiye Mektebi

Kandıra Rüşdiye Mektebi 1867 yılında açılmıştır. Ancak çok fazla bir gelişim gösterememiştir. II. Abdülhamit döneminde yaşanan öğretmen eksikliği ve rüştiyede görevli hocalardan bazılarının Darümuallimin mezunu olmaması rüştiyedeki eğitimin kalitesini düşüren nedenler arasında gösterilmektedir.²³⁷ Maarif salnamelerine göre H.1316 (M.1898/1899) ile H.1321 (M.1903/1904) yılları arasında Kandıra Rüşdiye Mektebi'nin hoca kadrosu ve öğrenci sayıları aşağıdaki gibidir:²³⁸

²³⁷ Biray Çakmak-Furkan Bülbül, "Kandıra Erkek Rüştiye Mektebi", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, Cilt III, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017, s.2146-2160

²³⁸ S.N.M.U. 1316, s.1229-1230, S.N.M.U. 1317, s.1453-1454, S.N.M.U. 1318, s.1627-1628, S.N.M.U. 1319, s.950-951, S.N.M.U. 1321, s.716

Tablo 10.

	H.1316- M.1898/1899	H.1317- M.1899/1900	H.1318- M.1900/1901	H.1319- M.1901/1902	H.1321- M.1903/1904
Kandıra Rüşdiye Mektebi	Muallim: Osman Efendi	Muallim-i Evvel Osman Efendi	Muallim-i Evvel Osman Efendi	Muallim-i Evvel Osman Efendi	Muallim-i Evvel Osman Efendi
	Hat Muallimi: Şakir Efendi	Rika Muallimi: Mehmed Efendi	Hüsn-i Hat Muallimi: Mehmed Efendi	Hüsn-i Hat Muallimi: Mehmed Efendi	Hüsn-i Hat Muallimi: Faik Efendi
	Öğrenci: 23	Öğrenci: 20	Öğrenci: 21	Öğrenci: 18	Öğrenci:25

H.1316 (M.1898/1899) ile H.1321 (M.1903/1904) yılları arasında Kandıra Rüşdiye Mektebi'nde Muallim-i Evvel olarak Osman Efendi görev yapmıştır. H.1316 (M.1898/1899) senesinde Hat Muallimi olarak Şakir Efendi görev yapmıştır. H.1317 (M.1899/1900) senesinde Rika Muallimi olarak Mehmed Efendi görev yapmıştır. Mektepte Hüsn-i Hat muallimliği görevini H.1318 (M.1900/1901) yılında Mehmed Efendi, H.1321 (M.1903/1904) yılında da Faik Efendi yürütmüştür. Öte yandan mektebin öğrenci sayısı inişli çıkışlı bir grafik izlemiştir. Mektepte H. 1316 senesinde 23, H. 1317 senesinde 20, H. 1318 senesinde 21, H.1319 senesinde 18 ve H. 1321 senesinde de 25 öğrenci bulunmaktadır.

30 Ocak 1908 tarihli bir belgeye göre Darülmualimin-i Rüşdiye mezunlarından olan Mehmed Said Efendi Kandıra kazası rüşdiye mektebi Muallim-i Evvelliğine tayin edilmiştir.²³⁹

²³⁹ BOA, MF. İBT., 202/32 (26 Zilhicce 1325/30 Ocak 1908)

2.2.2.4. Karamürsel Rüşdiye Mektebi

Maarif salnamelerine göre H.1316 (M.1898/1899) ile H.1321 (M.1903/1904) yılları arasında Karamürsel Rüşdiye Mektebi'nin hoca kadrosu ve öğrenci sayıları aşağıdaki gibidir:

Tablo 11.²⁴⁰

	H.1316- M.1898/1899	H.1317- M.1899/1900	H.1318- M.1900/1901	H.1319- M.1901/1902	H.1321- M.1903/1904
Karamürsel	Muallim-i Evvel Ali Rıza Efendi	Muallim-i Evvel Ali Rıza Efendi	Muallim-i Evvel Ali Rıza Efendi	Muallim-i Evvel Ali Rıza Efendi	Muallim-i Evvel Ali Rıza Efendi
Rüşdiye Mektebi	Hat Muallimi: Zühdü Efendi	Hat Muallimi: Zühdü Efendi	Hat Muallimi: Zühdü Efendi	Hüsn-i Hat Muallimi: Zühdü Efendi	Hüsn-i Hat Muallimi: Sadık Efendi
	Öğrenci: 34	Öğrenci: 33	Öğrenci: 27	Öğrenci: 36	Öğrenci: 40

H.1316 (M.1898/1899) ile H.1321 (M.1903/1904) yılları arasında Karamürsel Rüşdiye Mektebi'nde Muallim-i Evvel olarak sürekli Ali Rıza Efendi görev yapmıştır. Hat Muallimi olarak H. 1321 (M.1903-1904) senesine kadar da Zühdü Efendi görev yapmıştır. H. 1321 senesinde ise Hüsn-i Hat Muallimliği görevine Sadık Efendi getirilmiştir. Öte yandan mektebin öğrenci sayısı inişli çıkışlı bir grafik izlemiştir. Karamürsel Rüşdiye Mektebi'nde H. 1316 senesinde 34, H. 1317 senesinde 33, H. 1318 senesinde 27, H.1319 senesinde 36 ve H. 1321 senesinde de 40 öğrenci bulunmaktadır.

2.2.2.5. Geyve Rüşdiye Mektebi

Maarif salnamelerine göre H.1316 (M.1898/1899) ile H.1321 (M.1903/1904) yılları arasında Geyve Rüşdiye Mektebi'nin hoca kadrosu ve öğrenci sayıları aşağıdaki gibidir:

²⁴⁰ S.N.M.U. 1316, s.1229-1230, S.N.M.U. 1317, s.1453-1454, S.N.M.U. 1318, s.1627-1628, S.N.M.U. 1319, s.950-951, S.N.M.U. 1321, s.716

Tablo 12.²⁴¹

	H.1316- M.1898/1899	H.1317- M.1899/1900	H.1318- M.1900/1901	H.1319- M.1901/1902	H.1321- M.1903/1904
Geyve Rüşdiye Mektebi			Muallim-i Evvel Osman Efendi	Muallim-i Evvel Osman Efendi	Muallim-i Evvel Osman Efendi
			Hüsn-i Hat Muallimi: Münhaldir	Hüsn-i Hat Muallimi: Osman Efendi	Hüsn-i Hat Muallimi: Mahmud Efendi
			Öğrenci: 24	Öğrenci: 33	Öğrenci: 54

H.1316 (M.1898/1899) ile H.1321 (M.1903/1904) yılları arasında Geyve Rüşdiye Mektebi'nde Muallim-i Evvel olarak Osman Efendi görev yapmıştır. Okulda H. 1318 (M. 1900/1901) senesinde hat mualliminin kim olduğu bilinmemektedir. Hat Muallimliği görevini H. 1319 (M.1901/1902) senesinde Osman Efendi ve H. 1321 (M. 1903/1904) senesinde de Mahmud Efendi yerine getirmiştir. Verilen yıllar arasında okuldaki talebe sayısı sürekli artış göstermiştir. Mektepte H. 1318 senesinde 24, H. 1319 senesinde 33 ve H. 1321 senesinde de 54 öğrenci bulunmaktadır. H. 1316 (1898-1899) ve H. 1317 (1899-1900) yıllarına ait maarif salnamelerinde Geyve Rüşdiye Mektebi'ne ait herhangi bir kayıt bulunamamıştır.

1882 yılının başlarında Geyve Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Hacı Hüseyin Efendi'nin vefat etmesi nedeniyle yerine liyakat ve gayretinden dolayı İçelli Şevket Efendi'nin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır.²⁴²

1903 senesinin Ağustos ayında Geyve Rüşdiye Mektebi Hat Muallimi olan Cemal Efendi'nin Yalova Tahrirat Kâtipliğine nakledilmesi sebebiyle mektebin Hüsn-i Hat Muallimliğine mahalli Aşar Kâtibi Mahmud Cemal Efendi tayin edilmiştir.²⁴³

²⁴¹ S.N.M.U. 1316, s.1229-1230, S.N.M.U. 1317, s.1453-1454, S.N.M.U. 1318, s.1627-1628, S.N.M.U. 1319, s.950-951, S.N.M.U. 1321, s.716

²⁴² BOA, MF. MKT., 75/92 (18 Cemaziyelevvel 1299/7 Nisan 1882)

1906 senesinde Geyve Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Hacı Osman Efendi'nin hastalanması nedeniyle yerine vekâleten Manastır Darümuallimin şubesi mezunlarından Hafız Mustafa Efendi'nin tayin edilmesi uygun görülmüştür.²⁴⁴

Yine 1906 senesinde Geyve Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Hacı Osman Efendi ile Ezine Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Mehmed Azmi Efendi'nin becayişleri (yer değiştirmeleri) kararlaştırılmıştır. Ancak Ezine Rüşdiye Mektebi'ne tayin edilen Hacı Osman Efendi'nin henüz görev yerine ulaşmamıştır. Bu durum Biga Sancağı İdadi Mektebi Müdürlüğüne bildirilerek muallimin bir an önce görev yerine gelmesi istirham edilmiştir.²⁴⁵

1909 senesi başlarında Geyve Rüşdiye Mektebi'ne tayin edildiği halde bazı mazeretleri nedeniyle gitmeyen ve istifa eden Darümuallimin mezunlarından Hafız Zeki Efendi'nin yerine Malkara Rüşdiye Mektebi Muallimi olan Abdullah Efendi'nin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır.²⁴⁶

2.2.2.6. Taraklı Rüşdiye Mektebi

Maarif salnamelerine göre H.1316 (M.1898/1899) ile H.1321 (M.1903/1904) yılları arasında Taraklı Rüşdiye Mektebi'nin hoca kadrosu ve öğrenci sayıları aşağıdaki gibidir:

Tablo 13.²⁴⁷

	H.1316- M.1898/1899	H.1317- M.1899/1900	H.1318- M.1900/1901	H.1319- M.1901/1902	H.1321- M.1903/1904
Taraklı Rüşdiye Mektebi	Muallim-i Evvel Ömer Lütfi Efendi	Muallim-i Evvel Ömer Lütfi Efendi	Muallim-i Evvel Ahmed Sezai Efendi	Muallim-i Evvel Ahmed Sezai Efendi	Muallim-i Evvel Ahmed Sezai Efendi

²⁴³ BOA, MF. MKT., 725/36 (17 Cemaziyelevvel 1321/11 Ağustos 1903)

²⁴⁴ BOA, MF. MKT., 919/27 (1 Safer 1324/27 Mart 1906)

²⁴⁵ BOA, MF. MKT., 956/58 (17 Şaban 1324/6 Ekim 1906)

²⁴⁶ BOA, MF. İBT., 224/106 (11 Safer 1327/4 Mart 1909)

²⁴⁷ S.N.M.U. 1316, s.1229-1230, S.N.M.U. 1317, s.1453-1454, S.N.M.U. 1318, s.1627-1628, S.N.M.U. 1319, s.950-951, S.N.M.U. 1321, s.716

Hat Muallimi: İsmail Hakkı Efendi	Hüsn-i Hat Muallimi: Hakkı Efendi	Hüsn-i Hat Muallimi: Hakkı Efendi	Hüsn-i Hat Muallimi: Hakkı Efendi	Hüsn-i Hat Muallimi: Hakkı Efendi
Öğrenci: 39	Öğrenci: 39	Öğrenci: 38	Öğrenci: 38	Öğrenci: 35

H.1316 (M.1898/1899) ile H.1317 (M.1899/1900) yılları arasında Taraklı Rüşdiye Mektebi'nde Muallim-i Evvel olarak Ömer Lütü Efendi görev yapmıştır. H.1317 (M.1899/1900) ile H.1321 (M.1903/1904) yılları arasında ise Ahmed Sezai Efendi bu görevi sürdürmüştür. Mektepte Hat Muallimi olarak H.1316 (M.1898/1899) ile H.1321 (M.1903/1904) yılları arasında Hakkı Efendi görev yapmıştır. Öte yandan verilen yıllar arasında mektebin öğrenci sayısı bazı yıllar sabit kalsa da genel olarak azalma yaşanmıştır. Taraklı Rüşdiye Mektebi'nde H. 1316 ve H. 1317 senelerinde 39, H. 1318 ve H. 1319 senelerinde 38 ve H. 1321 senesinde de 35 öğrenci bulunmaktadır.

1880 yılının Eylül ayında Kütahya Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Abbas Efendi ile Taraklı Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Abdürrezzak Efendi'nin becayişleri uygun görülmüştür. Her iki muallimin işlemlerinin tamamlanarak görev yerlerine gitmeleri kararlaştırılmıştır.²⁴⁸

1899 yılı sonlarında boşta kalan Taraklı Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evvelliğine Bigadiç Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Ahmed Sezai Efendi'nin tayin edilmesi uygun görülmüştür.²⁴⁹

Taraklı Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Ahmed Sezai Efendi'nin 1909 yılı başlarında istifası nedeniyle yerine Darümuallimin-i Rüşdiye mezunlarından Tefik Efendi'nin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır.²⁵⁰

2.2.2.7. Hendek Rüşdiye Mektebi

Maarif salnamelerine göre H.1316 (M.1898/1899) ile H.1321 (M.1903/1904) yılları arasında Hendek Rüşdiye Mektebi'nin hoca kadrosu ve öğrenci sayıları aşağıdaki gibidir:

²⁴⁸ BOA, MF. MKT., 65/146 (6 Şevval 1297/11 Eylül 1880)

²⁴⁹ BOA, MF. MKT., 481/22 (20 Şaban 1317/24 Aralık 1899)

²⁵⁰ BOA, MF. MKT., 1103/55 (7 Safer 1327/28 Şubat 1909)

Tablo 14.²⁵¹

	H.1316- M.1898/1899	H.1317- M.1899/1900	H.1318- M.1900/1901	H.1319- M.1901/1902	H.1321- M.1903/1904
Hendek Rüşdiye Mektebi	Muallim: Abdurrauf Efendi	Muallim-i Sani ve Rika Muallimi: Abdurrauf Efendi	Muallim-i Sani ve Hat Muallimi Abdurrauf Efendi	Muallim-i Sani ve Hat Muallimi: Abdurrauf Efendi	Muallim-i Sani ve Hüsn-i Hat Muallimi: Abdurrauf Efendi
	Öğrenci: 27	Öğrenci: 40	Öğrenci: 33	Öğrenci: 41	Öğrenci: 32

H.1316 (M.1898/1899) ile H.1321 (M.1903/1904) yılları arasında Hendek Rüşdiye Mektebi'nde Muallim ve Muallim-i Sâni olarak Abdurrauf Efendi görev yapmıştır. Belirtilen yıllar arasında Rika ve Hüsn-i Hat Muallimliği görevini de Abdurrauf Efendi yürütmüştür. Öte yandan verilen yıllar arasında mektebin öğrenci sayısı inişli çıkışlı bir grafik izlemiştir. Hendek Rüşdiye Mektebi'nde H. 1316 senesinde 27, H. 1317 senesinde 40, H. 1318 senesinde 33, H.1319 senesinde 41 ve H. 1321 senesinde de 32 öğrenci bulunmaktadır.

İzmit Sancağı dâhilinde Hendek Rüşdiye Mektebi Muallimi Behçet Efendi'nin görev değişikliği nedeniyle yerine Muallim-i Evvel olarak Halil Efendi'nin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır.²⁵²

2.2.2.8. İzmit İnas Rüşdiye Mektebi

Maarif salnamelerine göre H.1316 (M.1898/1899) ile H.1321 (M.1903/1904) yılları arasında İzmit İnas (Kız) Rüşdiye Mektebi'nin hoca kadrosu ve öğrenci sayıları aşağıdaki gibidir:

²⁵¹ S.N.M.U. 1316, s.1229-1230, S.N.M.U. 1317, s.1453-1454, S.N.M.U. 1318, s.1627-1628, S.N.M.U. 1319, s.950-951, S.N.M.U. 1321, s.716

²⁵² BOA, MF. MKT., 55/85 (17 Rebiyülâhir 1295/20 Nisan 1878)

Tablo 15.²⁵³

	H.1316- M.1898/1899	H.1317- M.1899/1900	H.1318- M.1900/1901	H.1319- M.1901/1902	H.1321- M.1903/1904 4
İzmit İnas (Kız) Rüşdiye Mektebi	Muallime-i Ūlâ Bedriye Hanım	Muallime-i Ūlâ Bedriye Hanım	Muallime-i Ūlâ Bedriye Hanım	Muallime-i Ūlâ Ūlfet Hanım	Muallime-i Ūlâ Ūlfet Hanım
	Muallime-i Saniye: Seher Hanım	Muallime-i Saniye: Münhaldir	Muallime-i Saniye Huriye Cemile Hanım	Muallime-i Saniye Huriye Cemile Hanım	Muallime-i Saniye Huriye Cemile Hanım
	Öğrenci: 95	Öğrenci: 99	Öğrenci: 96	Öğrenci: 100	Öğrenci: 114

H.1316 (M.1898/1899) ile H.1318 (M.1900/1901) yılları arasında İzmit İnas (Kız) Rüşdiye Mektebi'nde Muallim-i Ūlâ olarak Bedriye Hanım görev yapmıştır. Mektepte Muallim-i Ūlâ olarak H.1318 (M.1900/1901) ile H.1321 (M.1903/1904) yılları arasında ise Ūlfet Hanım görev yapmıştır. Mektepte Muallim-i Saniye olarak H.1316 (M.1898/1899) yılında Seher Hanım, H.1318 (M.1900/1901) ile H.1321 (M.1903/1904) yılları arasında ise Huriye Cemile Hanım görev yapmıştır. Mektepte H.1317 (M.1899/1900) senesinde muallim-i saniyelik görevi açıkta kalmıştır. Öte yandan verilen yıllar arasında mektebin öğrenci sayısı inişli çıkışlı bir grafik göstermiştir. İzmit İnas Rüşdiye Mektebi'nin öğrenci sayısı H.1316 yılında 95, H. 1317 yılında 99, H. 1318 yılında 96, H. 1319 yılında 100 ve H. 1321 yılında da 114 olarak tespit edilmiştir.

Şimdi İzmit Sancağı'nda bulunan idadi mekteplerini anlatacağız.

²⁵³ S.N.M.U. 1316, s.1229-1230, S.N.M.U. 1317, s.1453-1454, S.N.M.U. 1318, s.1627-1628, S.N.M.U. 1319, s.950-951, S.N.M.U. 1321, s.716

2.2.3. İdadiler

Sultan II. Abdülhamit döneminde ibtidai ve rüşdiye mekteplerinin yanı sıra idadi mekteplerinin sayısında da artış gözlenmiştir. 1000 haneden fazla İslam hanesinin bulunduğu yerlerde açılan bu okullardan bir tanesi de İzmit'te açılmıştır.

Şimdi İzmit İdadisi'ni anlatacağız.

2.2.3.1. İzmit İdadisi

Sultan II. Abdülhamit döneminde imparatorluğun pek çok köşesinde idadi mektepleri inşa edilmiştir. Sultan II. Abdülhamit döneminde inşa edilen en önemli idadilerden biri de İzmit İdadi Mektebi'dir. Mektebin kitabesine göre H. 1303 (M. 1885) yılında inşa edilmiştir. Okulun resmi açılışı ise H. 11 Zilhicce 1302 (M. 21 Eylül 1885) tarihinde yapılmıştır. Okulda eğitim-öğretimin ise 1886-1887 döneminde başladığı bilinmektedir.²⁵⁴ Okul İnönü Caddesi ile Alemdar Caddesinin kesiştiği yol üzerinde inşa edilmiştir. Cephesi İnönü Caddesine bakan ve caddeden demir bir parmaklıkla ayrılan okulun pencere bantları “art nouveau” tarzında yapılmıştır.²⁵⁵ Gösterişli ve mükemmel bir şekilde yatılı olarak vücuda getirilen okulun inşa masrafının 600.000 kuruş olduğu bilinmektedir.²⁵⁶

İzmit İdadisinin kuruluşundan 1894-1895 eğitim-öğretim dönemine kadar okulun hoca kadrosu ile öğrenci sayıları hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. İzmit İdadisi, 1894-1895 eğitim-öğretim döneminde geçen yıldan devreden 59 Müslüman ve 4 de gayrimüslim olmak üzere toplam 63 talebe ile döneme başlamıştır. Bu dönemde okuldaki memur ve öğretmen sayısının 11 olduğu bilinmektedir. Ders yılı sonuna kadar okula yeni kaydedilen öğrenci sayısı 3 (Müslüman) idi. Ders yılı sonuna kadar okuldan herhangi bir nedenle ayrılan öğrenci sayısı ise 2 (gayrimüslim) idi. Sene sonunda sınavla diploma alan öğrencisi sayısı ise 4 Müslüman ve 1 de gayrimüslim olmak üzere toplam 5 kişiydi. Bu ders yılından 1895-1896 ders dönemine devreden öğrenci sayısı 59'du.²⁵⁷

²⁵⁴ Kaya, Tanzimat'tan Günümüze İzmit Kenti (1839-1938), s.100

²⁵⁵ Nail İnal, “İzmit İdadisi'nden Gazi Lisesi'ne”, *M. Sabri Yalım'a Armağan*, Kocaeli: Kocaeli Dokümantasyon Merkezi, 2001, s.41

²⁵⁶ Mucize Ünlü, “II. Abdülhamit Döneminde İzmit'te İmar Faaliyetleri”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu -II*, Cilt II, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016, s.884

²⁵⁷ Alkan, a.g.e., s.68-69

İzmit İdadi Mektebi'nin ileriki yıllardaki öğrenci sayılarını, görevli memur ve öğretmen kadrosunu ve mektepte okutulan dersleri maarif salnamelerinden takip etmek mümkündür. Şimdi H.1316 (M.1898/1899) ile H.1321 (M.1903/1904) yılları arasında yayınlanan maarif salnamelerinden yola çıkarak okuldaki öğrenci sayısı, görevli muallim ve memur kadrosu ile okutulan dersleri açıklayacağız.

Tablo 16.

H.1316 (M.1898-1899) Salnamesine Göre Okulda Görevli Hocalar, Verdikleri Dersler ve Öğrenci Sayıları²⁵⁸			
Muallimler ve Dersler	Öğrenci Sayısı		Ders Dönemi
Abdullah Selim Bey (Müdür): Fransızca, Usul-i Defteri ve Malumat-ı Fenniye Mazhar Efendi: Kavaid Recep Rüştü Efendi: Hendese, Hesap, Cebir ve Coğrafya Hafız Ali Efendi: Arabi, Farisi ve Türkçe Nuri Bey: Tarih Serkiz Efendi: Resim Hacı Ahmet Efendi: Ulum-ı Diniye	M.	GM.	H. 1313-1314 (M. 1895-1896/1896-1897)
	111	4	
	115		

H.1313-1314 (M. 1895-96/1896-97) eğitim-öğretim döneminde İzmit İdadisi'nde 111 Müslüman ve 4 gayrimüslim olmak üzere toplam 115 öğrenci bulunmaktadır. Tabloda görülen hocalar dışında okulda görevli 2 tane de hademe bulunmaktadır. Bu dönemde okulda okutulan dersler arasında Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca gibi dil derslerinin yanı sıra Usul-i Defteri, Malumat-ı Fenniye, Kavaid, Hendese, Hesap, Cebir, Tarih, Coğrafya, Resim ve Ulum-ı Diniye gibi dersler bulunmaktadır. Bu dönemde

²⁵⁸ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye 1316, s.1228

okulda tarih dersleri veren mutasarrıflık Maiyyet Memuru Mehmed Nuri Efendi'nin Alucra Kaymakamlığı'na tayini nedeniyle açıkta kalan tarih dersinin muallimliğine idadide kitabet-i resmiye muallimi olan Mazhar Bey tayin edilmiştir.²⁵⁹

Tablo 17.

H.1317 (M.1899-1900) Salnamesine Göre Okulda Görevli Hocalar, Verdikleri Dersler ve Öğrenci Sayıları²⁶⁰			
Muallimler ve Dersler	Öğrenci Sayısı		Ders Dönemi
Abdullah Selim Bey (Müdür): Fransızca, Usul-i Defteri ve Malumat-ı Fenniye	M.	GM.	H. 1314-1315 (M. 1896-1897/1897-1898)
Ali Mazhar Bey: Kitabet-i Resmiye	103	7	
Recep Rüştü Efendi: Hendese, Hesap ve Coğrafya Fehmi Bey: Tarih Ali Rıza Efendi: Türkçe ve İhtiyat Şubesi Hafız Ali Efendi: Arabi, Farsî Serkiz Efendi: Resim Hacı Ahmet Efendi: Ulum-ı Diniye Müftü Hasan Fehmi Efendi: Hüsn-i Hat Hacı Kadri Efendi: Ser Mubassır Hafız Mehmed Efendi: Mubassır-ı Sani	110		

H.1314-1315 (M. 1896-1897/1897-1898) eğitim-öğretim döneminde İzmit İdadisi'nde 103 Müslüman ve 7 tane de gayrimüslim olmak üzere toplam 110 öğrenci bulunmaktadır. Tabloda görülen hocalar dışında okulda görevli 2 tane de hademe bulunmaktadır. Ayrıca mektepte görevli iki tane de mubassır (gözetmen) bulunmaktadır. Bu dönemde okulda Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca gibi dil

²⁵⁹ BOA, MF. MKT., 437/8 (17 Şevval 1316/28 Şubat 1899)

²⁶⁰ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye 1317, s.1452-1453

derslerinin yanı sıra Usul-i Defteri, Malumat-ı Fenniye, Kitab-ı Resmiye, Hendese, Hesap, Tarih, Coğrafya, Resim, Hüsn-i Hat, Ulum-ı Diniye gibi dersler okutulmaktadır.

Tablo 18.

H.1318 (M.1900-1901) Salnamesine Göre Okulda Görevli Hocalar, Verdikleri Dersler ve Öğrenci Sayıları²⁶¹			
Muallimler ve Dersler	Öğrenci Sayısı		Ders Dönemi
Abdullah Selim Bey (Müdür): Fransızca, Malumat-ı Fenniye Usul-i Defteri, Türkçe ve Cebir Recep Rüştü Efendi: Hendese, Hesap ve Coğrafya Hafız Ali Efendi: Arabi, Farsî Hacı Ahmet Efendi: Ulum-ı Diniye Mazhar Bey: Kitabet ve Ahlâk Fehmi Bey: Tarih Ali Rıza Efendi: Türkçe Hasan Efendi: Hüsn-i Hat Serkiz Efendi: Resim Hacı Kadri Efendi: Mubassır-ı Evvel Hafız Mehmed Efendi: Mubassır-ı Sani	M.	GM.	H. 1315-1316 (M. 1897-1898/1898-1899)
	113	22	
	135		

H.1315-1316 (M. 1897-1898/1898-1899) eğitim-öğretim döneminde İzmit İdadisi'nde 113 Müslüman ve 22 tane de gayrimüslim olmak üzere toplam 135 öğrenci bulunmaktadır. Tabloda görülen hocalar dışında 2 tane de hademe görev yapmaktadır. Okulda görevli muallimler ve hademeler dışında iki tane de mubassır bulunmaktadır. Bu dönemde okulda okutulan dersler arasında Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca gibi dil derslerinin yanı sıra Usul-i Defteri, Malumat-ı Fenniye, Cebir, Kitabet, Ahlâk,

²⁶¹ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye 1318, s.1626-1627

Hendese, Hesap, Tarih, Coğrafya, Resim, Hüsn-i Hat ve Ulum-ı Diniye gibi dersler bulunmaktadır.

Tablo 19.

H.1319 (M.1901-1902) Salnamesine Göre Okulda Görevli Hocalar, Verdikleri Dersler ve Öğrenci Sayıları²⁶²			
Muallimler ve Dersler	Öğrenci Sayısı		Ders Dönemi
Hüseyin Hüsnü Bey (Müdür): Fransızca, Malumat-ı Fenniye Usul-i Defteri, Cebir ve Türkçe	M.	GM.	H. 1316-1317 (M. 1898-1899/1899-1900)
Recep Rüştü Efendi: Coğrafya, Hesap ve Hendese	128	27	
Hafız Ali Efendi: Arabi, Farisi Hacı Ahmet Efendi: Ulum-ı Diniye Mazhar Bey: Kitabet ve Ahlâk Fehmi Bey: Tarih Ali Rıza Efendi: Türkçe Vekil Şevki Efendi: Hüsn-i Hat Serkiz Efendi: Resim Hacı Kadri Efendi: Mubassır-ı Evvel Mehmed Efendi: Mubassır-ı Sani	155		

H.1316-1317 (M. 1898-99/1899-1900) eğitim-öğretim döneminde İzmit İdadisi'nde 128 Müslüman ve 27 tane de gayrimüslim olmak üzere toplam 155 öğrenci bulunmaktadır. Tabloda görülen hocalar dışında okulda 2 tane de hademe görev yapmaktadır. Okulun öğrenci sayısında bir önceki döneme göre artış yaşanmıştır. Bu dönemde okulda okutulan dersler arasında Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca gibi dil derslerinin yanı sıra Usul-i Defteri, Malumat-ı Fenniye, Cebir, Kitabet, Ahlâk, Hendese, Hesap, Tarih, Coğrafya, Resim, Hüsn-i Hat ve Ulum-ı Diniye gibi dersler bulunmaktadır.

²⁶² Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye 1319, s.949-950

1902 yılında (H. 1320) İzmit İdadi Mektebi'nde Tarih Muallimliği yapan Fehmi Efendi'nin başka bir hizmete geçmesinden dolayı boşta kalan tarih dersinin muallimliğine idadi mektebi müdürü olan Hüsnü Efendi'nin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca Fransızca dersinin muallimliğine Galatasaray Lisesi mezunlarından olan ve idadide Türkçe ve Ahlâk muallimliği yapan Ali Mazhar Efendi tayin edilmiştir.²⁶³

Tablo 20.

H.1321 (M.1903-1904) Salnamesine Göre Okulda Görevli Hocalar, Verdikleri Dersler ve Öğrenci Sayıları²⁶⁴			
Muallimler ve Dersler	Öğrenci Sayısı		Ders Dönemi
Hüseyin Hüsnü Bey (Müdür): Malumat-ı Ziraie ve Sıhhiye, Tarih, Ulum-ı Eşya ve Usul-i Defteri	M.	GM.	H. 1318-1319 (M. 1900-1901/1901-1902)
Recep Rüştü Efendi: Coğrafya ve Hesap	111	30	
Hafız Ali Efendi: Arabi, Farisi	141		
Hacı Ahmet Efendi: Ulum-ı Diniye ve Ahlâkiye			
Ali Mazhar Bey: Fransızca			
Fehmi Bey: Tarih			
Ali Rıza Efendi: Hendese ve Türkçe			
Hüseyin Bedreddin Efendi: Hüsn-i Hat			
Serkiz Efendi: Resim			
Hacı Kadri Efendi: Ser Mubassır			
Hafız Mehmed Efendi: Mubassır-ı Sani			

²⁶³ BOA, MF. MKT., 629/27 (19 Şevval 1320/28 Mayıs 1902)

²⁶⁴ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye 1321, s.715

H.1318-1319 (M. 1900-1901/1901-1902) eğitim-öğretim döneminde İzmit İdadisi'nde 111 Müslüman ve 30 tane de gayrimüslim olmak üzere toplam 141 öğrenci bulunmaktadır. Tabloda görülen hocalarla birlikte okulda iki tane de mubassır (gözetmen) görev yapmaktadır. Okulun öğrenci sayısında bir önceki döneme göre azalma yaşanmıştır. Bu dönemde okulda okutulan dersler arasında Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca gibi dil derslerinin yanı sıra Malumat-ı Ziraiye ve Sıhhiye, Ulum-ı Eşya, Usul-i Defteri, Hendese, Hesap, Tarih, Coğrafya, Resim, Hüsn-i Hat ve Ulum-ı Diniye ve Ahlâkiye gibi dersler bulunmaktadır.

Tablolardan görüleceği gibi bahsi geçen yıllarda İzmit İdadisi'nde iki farklı müdür görev yapmıştır. Okulda ders veren hocaların dışında görevli mubassırlar (gözetmenler) ve hademeler (hizmetçiler) bulunmaktadır. Yine bahsi geçen yıllarda okulda Arapça, Farsça, Fransızca, Türkçe, Tarih, Coğrafya, Malumat-ı Fenniye, Malumat-ı Ziraiye ve Sıhhiye, Usul-i Defteri, Ulum-ı Diniye, Ulum-ı Eşya, Cebir, Hesap, Hendese, Kavaid, Kitabet, Ahlâk, Resim, Hüsn-i Hat dersleri verilmiştir.

Bir belgeye göre 1904 yılında İzmit İdadi Mektebi'nin sınıf defterleri bittiğinden dolayı Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından okula beş adet sınıf defteri gönderilmesi istenmiştir.²⁶⁵

1907 yılında İzmit İdadi Mektebi Türkçe ve Coğrafya Muallimi olan Halil Efendi'nin Alay Müftülüğü'ne tayini sebebiyle açığa kalan üçüncü ve dördüncü seneler Türkçe muallimliğine birinci ve ikinci seneler Türkçe Muallimi olan Ali Rıza Efendi, coğrafya muallimliğine de mektep müdürü olan Hasib Efendi tayin edilmiştir. Ayrıca birinci ve ikinci seneler Türkçe Muallimliğine de Darüşşafaka talebelerinden ve Midilli İdadi Mektebi mezunlarından olan Sabri Efendi tayin edilmiştir.²⁶⁶

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin kararlarından bir tanesi de vilayet merkezlerinde sultanilerin açılmasıydı. Bu karar doğrultusunda aralarında İzmit İdadisi'nin de bulunduğu okullar H.1328-1329 / M. 1910-1911 senesinde sultaniye çevrilmiştir.²⁶⁷

1919 yılında İzmit Hükümet Konağı olarak kullanılan Kasr-ı Hümayun'un İngilizler tarafından ele geçirilmesi nedeniyle sultani binası hükümet konağı olarak kullanılmıştır.

²⁶⁵ BOA, MF. MKT., 812/36 (18 Şaban 1322/28 Ekim 1904)

²⁶⁶ BOA, MF. MKT., 973/30 (29 Zilkade 1324/14 Ocak 1907)

²⁶⁷ Kaya, Tanzimat'tan Günümüze İzmit Kenti (1839-1938), s.100

Dönemin İzmit Mutasarrıfı olan Ali Suat Bey, Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı bir yazıda hükümet konağının sultani binasına taşınmasından dolayı öğrencilerin ders yapamadığını ve aynı binada bulunan Darülmuallimin Okulu'nun da tatil edildiğini belirtmiştir. Ali Suat Bey'in bu ifadelerinden hareketle o tarihlerde sultaninin bünyesinde bir de Darülmuallimin Okulu bulunduğunu söyleyebiliriz.²⁶⁸

Okul 1922-1923 eğitim-öğretim döneminde "Akçakoca Numune Mektebi" adıyla yeniden açılmış ve 1926 yılından itibaren karma öğretime başlanmıştır. Aslında ahşap olan okulun üzerine 1959 yılında bir kat daha ilave edilerek okul binası betonarmeye dönüştürülmüştür. Okul 1993-94 eğitim-öğretim döneminde "Gazi Lisesi" adını alarak lise olmuştur.²⁶⁹

Resim 1.

(Amerikan Kongre Kütüphanesi II. Abdülhamit Koleksiyonundan İzmit İdadisi-1888)

²⁶⁸ Kaya, Tanzimat'tan Günümüze İzmit Kenti (1839-1938), s.101

²⁶⁹ Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Dönemi'nde Kocaeli, Yayına Hazırlayan: F. Yavuz Ulugün, Kocaeli: Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Yayınları, 2002, s.200-201

2.2.4. Medreseler

Sıbyan mektepleri ile beraber Osmanlı geleneksel eğitim kurumlarından birisi de medreselerdir. Medreseler Osmanlı eğitim kurumlarındaki modernleşmeye ayak uyduramamış ve Osmanlının son döneminde geri planda kalmıştır. II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı'nda ibtidai, rüşdiye ve idadi gibi modern eğitim kurumlarının yanı sıra medreseler de bulunmaktadır. İzmit Sancağı'nda bulunan medreseler hakkında en detaylı bilgilere ulaştığımız kaynak maarif salnamelerdir. H. 1321 (M. 1903-1904) maarif salnamesine göre İzmit Sancağı'nda bulunan medreseler şunlardır.²⁷⁰

Tablo 21.

Kaza	Medresenin İsmi	Bulunduğu Yer	Müdürrisi	Öğrenci Sayısı	Medresenin Kurucusu
İzmit	Fevziye	Hamidiye Caddesi	Müftü Hasan Fehmi Efendi	60	Mehmet Paşa
İzmit	Sultan Orhan	Yukarı Pazar	Hacı Ahmed Efendi	45	Sultan Orhan Gazi
İzmit	Pertev Paşa	Yeni Cuma	Hafız Rıfat Efendi	20	Pertev Paşa
Geyve	Elvan Bey	Geyve	Hacı Yusuf Ziya Efendi	25	Elvan Bey
Geyve	Alıplar	–	Hacı Ali Efendi	70	Köy Ahalisi Tarafından
Geyve	Cedid Medrese	Taraklı Nahiyesinde	Hafız Hüseyin Efendi	113	Merhum Müftü Hafız Süleyman Efendi
Geyve	Yunus Paşa	Taraklı Nahiyesinde Yusuf Paşa Cami-i Şerifi	Hafız Muhtar Efendi	89	Hacı Hüseyin Efendi
Geyve	Medrese-i Kebir	Taraklı Çarşı Arkası	Hakkı Efendi	105	Hacı Mehmed Ağazade Hacı

²⁷⁰ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye 1321, s.717

					Hüseyin Efendi
Geyve	Medrese-i Cedid	Taraklı Çarşı Arkası	İsmail Efendi	155	Hacı Efendi
Geyve	Hacı Efendi	Taraklı	Mustafa Efendi	45	Hacı Efendi
Adapazarı	Osman Efendi	Adapazarı Merkezinde	Hafız Mehmed Efendi	100	Osman Efendi
Adapazarı	Sultan Orhan Gazi	Adapazarı Merkezinde	İsmail Hakkı Efendi	39	Sultan Orhan Gazi
Adapazarı	Gabarizade	Adapazarı Merkezinde	Hacı Mustafa Efendi	50	Gabarizade
Adapazarı	Sapanca	Sapanca Nahiyesinde	Emin Sıdkı Efendi	160	Ahali tarafından
Adapazarı	Şemsülmaarif	Sapanca Nailiye Karyesinde	Hüseyin Vasfi Efendi	60	Ahali Tarafından
Adapazarı	Cami-i Kebir	Hendek Nahiyesinde Cami-i Kebir Yakınında	İsmail Efendi	150	Yörük Hacı Mustafa Ağa
Kandıra	Hamidiye	Sultan Orhan Gazi	Ali Rıza Efendi	80	Ahali Tarafından

H. 1321 (M. 1903-1904) maarif salnamesine göre İzmit Sancağı dâhilinde 17 medrese bulunmaktadır. Bu medreseler şunlardır: Fevziye, Sultan Orhan, Pertev Paşa, Elvan Bey, Alıplar, Cedid Medrese, Yunus Paşa, Medrese-i Kebir, Medrese-i Cedid, Hacı Efendi, Osman Efendi, Sultan Orhan Gazi, Gabarizade, Sapanca, Şemsülmaarif, Cami-i Kebir, Hamidiye.

Yukarıda bulunan medreselerin dışında arşiv belgelerinden tespit ettiğimiz bir medrese daha bulunmaktadır. Geyve kazasının Harka köyünde Hafız Süleyman Efendi tarafından

inşa edilip resmi açılışı yapılan bu medresenin adı padişaha nisbetle Hamidiye olarak konulmuştur.²⁷¹

Başka bir arşiv belgesinde de Geyve kazası merkezinde bulunan ve 22 hücreye sahip ahşap bir medrese olan Sinan Paşa Medresesi'nin gece vakti çıkan bir yangından dolayı yandığını kaydedilmiştir.²⁷²

Şimdi İzmit eğitim bürokrasisi hakkında istatistikî bilgiler vereceğiz.

2.3. İzmit Eğitiminde Bürokrasi ve İstatistikî Bilgiler

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile planlanan işlerden bir tanesi de vilayet maarif meclisleri ve müdürlüklerinin kurulmasıdır. Ancak bu plan II. Abdülhamit devrinde 1880'li yılların başına kadar uygulanamamıştır. Farklı vilayet ve müstakil sancaklara vilayet maarif müdürleri tayin edilmemiş ve bu vazife idadi müdürleri ile muhasebe memurlarına verilmiştir. İdadi müdürleri ve muhasebe memurları da Maarif Nezareti ile aynı vilayet maarif müdürlerinin yaptığı gibi doğrudan yazışmışlardır. Fakat bu kişilerin Maarif Müdürü unvanını kullanmalarına izin verilmemiştir. Bu unvanı yasak olduğu halde kullananlar hakkında gelen şikâyetler sonucunda soruşturma için merkezden müfettişler yollanmıştır.²⁷³

XIX. yüzyıl sonunda müstakil bir sancak haline gelen İzmit'te maarif hizmetleri İzmit Mekteb-i İdadisi Müdürlüğü tarafından yürütülmüştür. Bu kapsamda, İzmit İdadi müdürleri sancak dâhilinde yer alan çeşitli mekteplerde teftişler yapmışlardır. Ayrıca mekteplerin ihtiyaçları doğrultusunda İstanbul'dan getirilmesi gereken şehadetname (diploma), harita, sınıf defteri program, talimat vb. belgelerin işlemleri konusundaki resmi yazışmalar da İzmit İdadi Müdürleri tarafından yapılmıştır.²⁷⁴

Maarif salnamelerine göre İzmit Sancağı'nda H. 1316 (M. 1898-1899) ile H. 1319 (M. 1901-1902) yılları arasında maarif hizmetlerini yürüten memurlar şunlardır:

²⁷¹ BOA, DH. MKT., 741/46 (27 Rebiulâhir 1321/23 Temmuz 1903)

²⁷² BOA, Y.PRK.DH., 741/46 (5 Cemaziyelahir 1313/23 Kasım 1895)

²⁷³ Fatih Demirel, "Müstakil Sancak Maârif Müdürlüğüne Bir Örnek: İzmit Mekteb-i İdadî Müdürlüğü", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, Cilt III, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016, s.1728

²⁷⁴ Demirel, a.g.m., Aynı yer

Tablo 22.²⁷⁵

Yıl	Memuriyet ve İsim
H. 1316 (1898-1899)	Maarif Muhasebe Memuru: Fehmi Bey Maarif Kâtibi ve Muhasebe Refiki: Mazhar Bey Sandık Emni: Ziya Efendi
H. 1317 (1899-1900)	Maarif Müdürü: Abdullah Selim Bey Maarif Kâtibi ve Muhasebe Refiki: Mazhar Bey Maarif Muhasebe Memuru: Fehmi Bey Sandık Emni: Ziya Efendi
H. 1318 (1900-1901)	Maarif ve Mekteb-i İdadi Müdürü: Abdullah Selim Bey Kâtip ve Muhasebe Memuru Vekili: Mazhar Bey Muhasebe Memuru: Fehmi Bey Maarif Sandık Emni: Ziya Efendi
H. 1319 (1901-1902)	Maarif ve Mekteb-i İdadi Müdürü: Hüseyin Hüsnü Bey Muhasebe Memuru: Recep Hilmi Efendi Kâtip ve Muhasebe Memuru Vekili: Mazhar Efendi Sandık Emni: Ziya Efendi

H. 1316 (1898-1899) ile H. 1319 (1901-1902) yılları arasında İzmit Sancağı'nda maarif müdürü olarak Abdullah Selim Bey ve Hüseyin Hüsnü Bey görev yapmıştır. Bahsedilen yıllarda muhasebe memurluğu görevini Fehmi Bey ve Recep Hilmi Efendi yürütmüştür. Maarif kâtipliği ve refikliği görevini de Mazhar Efendi yürütmüştür. Yine sözünü ettiğimiz yıllarda maarif sandık emini olarak Ziya Efendi görev yapmıştır.

²⁷⁵ S.N.M.U. 1316, s.1229-1230, S.N.M.U. 1317, s.1453-1454, S.N.M.U. 1318, s.1627-1628, S.N.M.U. 1319, s.950-951

2.4. İzmit'te Gayrimüslim Eğitimi ve Okulları

Sultan II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı ve kazalarında çeşitli misyonerlik faaliyetleri yürütülmüş ve bu faaliyetler kapsamında eğitim alanında da çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Misyoner eğitim faaliyetleri kapsamında birçok yabancı okul açılmıştır. Bu dönemde İzmit Sancağı ve kazalarında açılan gayrimüslim okulları hakkında bilgi veren en önemli kaynaklardan bir tanesi salnamelerdir.

1316 (1898-1899) Maarif Salnamesine göre İzmit Sancağı'nda bulunan gayrimüslim okulları şunlardır.²⁷⁶

Tablo 23.

<u>Kaza</u>	<u>Mektebin İsmi</u>	<u>Okulun Mensup</u>		<u>Namına Ruhsat Verilmiştir</u>
		<u>Cemaat</u>	<u>Olan Müdür Mesulü</u>	
İzmit (1)	Rum Ortodoks	Rum	Rum Metropolithanesi	
İzmit (2)	Rum Ortodoks	Rum	Rum Metropolithanesi	
Adapazarı (3)	Rum Ortodoks	Rum	Rum Metropolithanesi	
Adapazarı (4)	Rum Ortodoks	Rum	Rum Metropolithanesi	
Karamürsel (5)	Rum Ortodoks	Rum	Rum Metropolithanesi	
Geyve (6)	Ortaköy	Rum	Rum Metropolithanesi	
Geyve (7)	Saraçlı	Rum	Rum Metropolithanesi	
İzmit (8)	Lusavoricyan	Ermeni	Rum Metropolithanesi	
İzmit (9)	Kapoanyan	Ermeni	Rum Metropolithanesi	
İzmit (10)	Hençteryan	Ermeni Katolik	Rum Metropolithanesi	
İzmit (11)	Nerses huşlıyan	Ermeni	Rum Metropolithanesi	
İzmit (12)	Armaş Ruhban Mektebi	Ermeni	Rum Metropolithanesi	
İzmit (13)	Karakiyan	Ermeni	Rum Metropolithanesi	
Adapazarı (14)	Surp Herişdegan	Ermeni	Rum Metropolithanesi	
Adapazarı (15)	Surp Karabet	Ermeni	Rum Metropolithanesi	
Adapazarı (16)	Surp Savoriç	Ermeni	Rum Metropolithanesi	
Adapazarı (17)	Protestan	Ermeni Protestan	Doktor Surepe Kolciyan	
İzmit (Yabancı)	Amerikan	Amerika	Robert Cimberis	
İzmit (Yabancı)	Cizvit	Fransa	—	

Not: Bu okulların türü, yapılış tarihi ve ruhsat tarihleri aşağıdaki gibidir. Tablo içinde karışmaması için

²⁷⁶ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye 1316, s.1232-1233

sırasıyla numaralandırılarak aşağıya yazılmıştır.

	<u>Okulun Türü</u>	<u>Öğrenci Sayısı</u>		<u>Yapılış Tarihi</u>	<u>Ruhsat Tarihi</u>
		E	K		
1).	Rüşdiye	69	–	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
2)	Rüşdiye	–	28	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
3)	Rüşdiye	100	–	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
4)	Rüşdiye	–	33	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
5)	Rüşdiye	130	–	1309 (1891-1892)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
6)	Rüşdiye	20	–	1300 (1882-1883)	Ruhsatsız
7)	Rüşdiye	25	–	1290 (1873-1874)	Ruhsatsız
8)	İdadi	256	–	1247 (1831-1832)	Ruhsatsız
9)	İdadi	–	244	1276 (1859-1860)	Ruhsatsız
10)	İdadi	80	70	1305 (1887-1888)	Ruhsatsız
11)	İdadi	600	400	1298 (1880-1881)	Ruhsatsız
12)	Âli	42	–	1025 (1616-1617)	Ruhsatsız
13)	Rüşdiye	140	100	1240 (1824-1825)	Ruhsatsız
14)	İdadi ve Rüşdiye	350	420	Meçhul	Ruhsatsız
15)	İdadi ve Rüşdiye	334	281	Meçhul	Ruhsatsız
16)	İdadi ve Rüşdiye	210	150	1255 (1839-1840)	Ruhsatsız
17)	Rüşdiye	73	120	1291 (1874-1875)	1310 (1894-1895)
Yab.	Âli	140	–	1290 (1873-1874)	22 Eylül 1308 (4 Ekim 1892)
Yab.	Âli	32	39	1304 (1886-1887)	Ruhsatsız

1317 (1899-1900) Maarif Salnamesine göre İzmit Sancağı'nda bulunan gayrimüslim okulları şunlardır.²⁷⁷

Tablo 24.

<u>Kaza</u>	<u>Mektebin İsmi</u>	<u>Okulun Mensup</u>		<u>Namına Ruhsat Verilmiş</u>
		<u>Cemaat</u>		<u>Olan Müdür Mesulü</u>
İzmit (1)	Ortodoks Mektebi	Rum		Rum Metropolithanesi
İzmit (2)	Ortodoks Mektebi	Rum		Rum Metropolithanesi
Adapazarı (3)	Ortodoks Mektebi	Rum		Rum Metropolithanesi
Adapazarı (4)	Ortodoks Mektebi	Rum		Rum Metropolithanesi

²⁷⁷ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye 1317, s.1456-1459

Karamürsel (5)	Katırlı Mektebi	Rum	Rum Metropolithanesi
Geyve (6)	Ortaköy Mektebi	Rum	Rum Metropolithanesi
Geyve (7)	Saraçlı Mektebi	Rum	Rum Metropolithanesi
İzmit (8)	Armişe Nahiyesi	Ermeni	Ruhban Mektebi
İzmit (9)	Armişe Nahiyesi	Ermeni	Ruhban Mektebi
İzmit (10)	Lusavoricyan Mektebi	Ermeni	Ermeni Patrikhanesi
İzmit (11)	Bağçecik Mektebi	Ermeni	Patrikhane
Adapazarı (12)	Yeni Kilise Mektebi	Ermeni	Patrikhane
Geyve (13)	Kilise Sokağı Mektebi	Ermeni	Patrikhane
Adapazarı (14)	Kilise Sokağı Mektebi	Protestan Ermeni	Kolciyan Efendi
İzmit (15)	Bağçecik Nahiyesi	Ermeni Katolik	Rahib Nerses Efendi
Bağçecik Nahiyesi	Amerikan	Protestan	Cimberis
Bağçecik Nahiyesi	Cizvit	Fransız	–

Not: Bu okulların türü, yapılış tarihi ve ruhsat tarihleri aşağıdaki gibidir. Tablo içinde karışmaması için sırasıyla numaralandırılarak aşağıya yazılmıştır.

	<u>Okulun Türü</u>	<u>Öğrenci Sayısı</u>		<u>Yapılış Tarihi</u>	<u>Ruhsat Tarihi</u>
		E	K		
1).	Rüşdiye	58	–	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
2)	Rüşdiye	–	28	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
3)	Rüşdiye	114	–	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
4)	Rüşdiye	–	28	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
5)	Rüşdiye	90	–	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
6)	Rüşdiye	350	–	1300 (1882-1883)	Ruhsatsız
7)	Rüşdiye	25	–	1290 (1873-1874)	Ruhsatsız
8)	Âli	20	–	1300 (1882-1883)	Ruhsatsız
9)	İdadi	20	–	1300 (1882-1883)	Ruhsatsız
10)	İdadi	308	298	1247 (1831-1832)	Ruhsatsız
11)	İdadi	480	470	1298 (1880-1881)	Ruhsatsız
12)	İdadi	340	400	1285 (1868-1869)	Ruhsatsız
13)	Rüşdiye	220	100	1246 (1830-1831)	Ruhsatsız
14)	Rüşdiye	60	100	1291 (1874-1875)	Ruhsatsız
15)	İdadi	80	70	1307 (1889-1890)	Ruhsatsız
Bağ.	Âli	140	–	1295 (1878)	22 Ağustos 1308 (3 Eylül 1892)
Bağ.	Âli	35	40	1304 (1886-1887)	Ruhsatsız

1318 (1900-1901) Maarif Salnamesine göre İzmit Sancağı'nda bulunan gayrimüslim okulları şunlardır.²⁷⁸

Tablo 25.

<u>Kaza</u>	<u>Mektebin İsmi</u>	<u>Okulun Mensup</u>		<u>Namına Ruhsat Verilmiş</u>
		<u>Cemaat</u>		<u>Olan Müdür Mesulü</u>
İzmit (1)	Rum Ortodoks	Rum		Rum Metropolithanesi
İzmit (2)	Rum Ortodoks	Rum		Rum Metropolithanesi
Adapazarı (3)	Rum Ortodoks	Rum		Rum Metropolithanesi
Adapazarı (4)	Rum Ortodoks	Rum		Rum Metropolithanesi
Karamürsel (5)	Rum Ortodoks	Rum		Rum Metropolithanesi
Geyve (6)	Ortaköy	Rum		Rum Metropolithanesi
Geyve (7)	Saraçlı	Rum		Rum Metropolithanesi
İzmit (8)	Lusavoricyan	Ermeni		Rum Metropolithanesi
İzmit (9)	Kapoanyan	Ermeni		Rum Metropolithanesi
İzmit (10)	Hençteryan	Ermeni Katolik		Rum Metropolithanesi
İzmit (11)	Nerseshuşlyan	Ermeni		Rum Metropolithanesi
İzmit (12)	Armaş Ruhban	Ermeni		Rum Metropolithanesi
İzmit (13)	Karakiyan	Ermeni		Rum Metropolithanesi
Adapazarı (14)	Surp Hireşdagabet	Ermeni		Rum Metropolithanesi
Adapazarı (15)	Karabet	Ermeni		Rum Metropolithanesi
Adapazarı (16)	Lusavoriç	Ermeni		Rum Metropolithanesi
Adapazarı (17)	Protestan	Ermeni Protestan		Doktor Surepe Kolciyan
Armişe Nahiyesi (18)	Ermeni Patrikhanesi Mektebi	Ermeni		Ağışa Piskopos
İzmit (Yabancı)	Amerikan	Amerikan Protestan		İngiltere Tebaasının Robert Cimberis
İzmit (Yabancı)	Mihitaryan	Ermeni Katolik		Rahip Nerses

Not: Bu okulların türü, yapılış tarihi ve ruhsat tarihleri aşağıdaki gibidir. Tablo içinde karışmaması için sırasıyla numaralandırılarak aşağıya yazılmıştır.

	<u>Okulun Türü</u>	<u>Öğrenci Sayısı</u>		<u>Yapılış Tarihi</u>	<u>Ruhsat Tarihi</u>
		<u>E</u>	<u>K</u>		
1).	Rüşdiye	58	_	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
2).	Rüşdiye	_	26	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
3).	Rüşdiye	114	_	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)

²⁷⁸ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye 1318, s.1630-1633

4)	Rüşdiye	–	28	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
5)	Rüşdiye	90	–	1309 (1891-1892)	Ruhsatsız
6)	Rüşdiye	30	–	1300 (1882-1883)	Ruhsatsız
7)	Rüşdiye	28	–	1290 (1873-1874)	Ruhsatsız
8)	İdadi	350	–	1247 (1831-1832)	Ruhsatsız
9)	İdadi	–	240	1276 (1859-1860)	Ruhsatsız
10)	İdadi	85	74	1305 (1887-1888)	Ruhsatsız
11)	Rüşdiye	480	470	1298 (1880-1881)	Ruhsatsız
12)	Âli	40	–	1025 (1616-1617)	Ruhsatsız
13)	Rüşdiye	130	95	1240 (1824-1825)	Ruhsatsız
14)	İdadi	360	440	Meçhul	Ruhsatsız
15)	İdadi	300	250	Meçhul	Ruhsatsız
16)	İdadi	220	160	1255 (1839-1840)	Ruhsatsız
17)	Rüşdiye	75	116	1291 (1874-1875)	1310 (1894-1895)
18)	Âli	52	–	1307 (1889-1890)	Meçhul
Yab.	Âli	200	–	1879	1893 Haziran
Yab.	İdadi	80	70	1307 (1889-1890)	1306 (1890-1891)

1319 (1901-1902) Maarif Salnamesine göre İzmit Sancağı'nda bulunan gayrimüslim okulları şunlardır.²⁷⁹

Tablo 26.

<u>Kaza</u>	<u>Mektebin İsmi</u>	<u>Okulun Mensup Olduğu Cemaat</u>	<u>Namına Ruhsat Verilmiş Olan Müdür Mesulü</u>
İzmit (1)	Rum Ortodoks	Rum	Rum Metropolithanesi
İzmit (2)	Rum Ortodoks	Rum	Rum Metropolithanesi
Adapazarı (3)	Rum Ortodoks	Rum	Rum Metropolithanesi
Adapazarı (4)	Rum Ortodoks	Rum	Rum Metropolithanesi
Karamürsel (5)	Rum Ortodoks	Rum	Rum Metropolithanesi
Geyve (6)	Ortaköy	Rum	Rum Metropolithanesi
Geyve (7)	Saraçlı	Rum	Rum Metropolithanesi
İzmit (8)	Lusavoricyan	Ermeni	–

²⁷⁹ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye 1319, s.952-955

İzmit (9)	Kapoanyan	Ermeni	-
İzmit (10)	Hençteryan	Ermeni Katolik	-
İzmit (11)	Nerseshuşlyan	Ermeni Katolik	-
İzmit (12)	Armaş Ruhban	Ermeni Katolik	-
İzmit (13)	Karakıyan	Ermeni Katolik	-
Adapazarı (14)	Surp Hireşdagabet	Ermeni Katolik	-
Adapazarı (15)	Karabet	Ermeni Katolik	-
Adapazarı (16)	Lusavoriç	Ermeni Katolik	-
Adapazarı (17)	Protestan	Ermeni Protestan	Doktor Surepe Kolciyan
Arnişe Nahiyesi (18)	Ermeni Patrikhanesi Mektebi	Ermeni	-
İzmit (Yabancı)	Amerikan	Amerika n Board Şirketi	İngiltere Tebaasının Robert Cimberis
İzmit (Yabancı)	Mihitaryan	Ermeni Katolik	Rahip Nerses

Not: Bu okulların türü, yapılış tarihi ve ruhsat tarihleri aşağıdaki gibidir. Tablo içinde karışmaması için sırasıyla numaralandırılarak aşağıya yazılmıştır.

<u>Öğrenci Sayısı</u>					
	<u>Okulun Türü</u>	<u>E</u>	<u>K</u>	<u>Yapılış Tarihi</u>	<u>Ruhsat Tarihi</u>
1).	Rüşdiye	55	-	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
2)	Rüşdiye	-	28	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
3)	Rüşdiye	90	-	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
4)	Rüşdiye	-	32	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
5)	Rüşdiye	121	46	1309 (1891-1892)	Ruhsatsız
6)	Rüşdiye	46	-	1300 (1882-1883)	Ruhsatsız
7)	Rüşdiye	28	-	1290 (1873-1874)	Ruhsatsız
8)	İdadi	264	276	1247 (1831-1832)	Ruhsatsız
9)	İdadi	-	276	1276 (1859-1860)	Ruhsatsız
10)	İdadi	80	76	1305 (1887-1888)	Ruhsatsız
11)	Rüşdiye	450	480	1298 (1880-1881)	Ruhsatsız
12)	Âli	41	-	1025 (1616-1617)	Ruhsatsız
13)	Rüşdiye	120	90	1240 (1824-1825)	Ruhsatsız
14)	İdadi	350	420	Meçhul	Ruhsatsız
15)	İdadi	305	252	Meçhul	Ruhsatsız
16)	İdadi	200	150	1255 (1839-1840)	Ruhsatsız
17)	Rüşdiye	68	126	1291 (1874-1875)	1310 (1894-1895)
18)	Âli	48	-	1307 (1889-1890)	Meçhul

Yab.	Âli	182	–	1879	1893 Haziran
Yab.	İdadi	80	80	1307 (1889-1890)	1306 (1890-1891)

1321 (1903-1904) Maarif Salnamesine göre İzmit Sancağı'nda bulunan gayrimüslim okulları şunlardır.²⁸⁰

Tablo 27.

<u>Kaza</u>	<u>Mektebin İsmi</u>	<u>Okulun Mensup Olduğu Cemaat</u>	<u>Namına Ruhsat Verilmiş Olan Müdür Mesulü</u>
İzmit (1)	Rum Ortodoks	Rum	Rum Metropolithanesi
İzmit (2)	Rum Ortodoks	Rum	Rum Metropolithanesi
İzmit (3)	Mihaliç	Rum	Rum Metropolithanesi
İzmit (4)	İsmi Yok	Rum	Rum Metropolithanesi
İzmit (5)	Eşme Karyesi	Rum	Rum Metropolithanesi
İzmit (6)	Yeniköy	Rum	Rum Metropolithanesi
Adapazarı (7)	Sapanca	Rum	Rum Metropolithanesi
Adapazarı (8)	Nefsi Adapazarı	Rum	Rum Metropolithanesi
Adapazarı (9)	Nefsi Adapazarı	Rum	Rum Metropolithanesi
Adapazarı (10)	İsmi Yok	Rum	Rum Metropolithanesi
Adapazarı (11)	Eksece Karyesi	Rum	Rum Metropolithanesi
Adapazarı (12)	İsmi Yok	Rum	Rum Metropolithanesi
Adapazarı (13)	İsmi Yok	Rum	Rum Metropolithanesi
Adapazarı (14)	Pelid Karyesi	Rum	Rum Metropolithanesi
Adapazarı (15)	Kirazlı Karyesi	Rum	Rum Metropolithanesi
İzmit (16)	Lusavoricyan	Ermeni	–
İzmit (17)	Nerses	Ermeni	–
İzmit (18)	Vartan	Ermeni	–
Adapazarı (19)	Nerses	Ermeni	–
Adapazarı (20)	Aram ve Kailyan	Ermeni	–
Adapazarı (21)	Rupen	Ermeni	–
Geyve (22)	Sahakyan	Ermeni	–

²⁸⁰ Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye 1321, s.717-719

Geyve (23)	Aramyan ve Kaiyanyan	Ermeni	–
Geyve (24)	Arşaranyan	Ermeni	–
Karamürsel (25)	Surp Sahakyan	Ermeni	–
Karamürsel (26)	Movsisyan	Ermeni	–
Adapazarı (27)	Kilise Sokağı	Ermeni Protestan	Kolciyan Efendi
İzmit (28)	Bağçecik Nahiyesi	Ermeni Katolik	Nerses Efendi
İzmit (Yabancı)	Cizvit	Fransız	Trankil
İzmit (Yabancı)	Bağçecik Nahiyesinde	Protestan	Cimberis
Amerikan Mektebi			

Not: Bu okulların türü, yapılış tarihi ve ruhsat tarihleri aşağıdaki gibidir. Tablo içinde karışmaması için sırasıyla numaralandırılarak aşağıya yazılmıştır.

		<u>Öğrenci Sayısı</u>			
<u>Okulun Türü</u>	<u>E</u>	<u>K</u>	<u>Yapılış Tarihi</u>	<u>Ruhsat Tarihi</u>	
1).	Rüşdiye	45	–	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
2)	Rüşdiye	–	24	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
3)	İbtidâi	55	–	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
4)	İbtidâi	54	9	1294 (1878-1879)	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
5)	İbtidâi	67	10	–	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
6)	İbtidâi	72	–	–	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
7)	İbtidâi	24	4	–	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
8)	Rüşdiye	112	–	–	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
9)	Rüşdiye	–	35	–	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
10)	İbtidâi	95	15	–	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
11)	İbtidâi	66	3	–	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
12)	İbtidâi	41	23	–	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
13)	İbtidâi	36	24	–	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
14)	İbtidâi	14	2	–	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
15)	İbtidâi	35	3	–	16 Teşrinisani 1311 (28 Kasım 1895)
16)	İbtidâi ve Rüşdiye	314	274	1835	–
17)	İbtidâi ve Rüşdiye	604	404	1233 (1817-1818)	–
18)	İbtidâi ve Rüşdiye	260	160	1863	–
19)	İbtidâi ve Rüşdiye	390	290	1251 (1835-1836)	–
20)	İbtidâi ve Rüşdiye	514	351	1278 (1861-1862)	–
21)	İbtidâi ve Rüşdiye	175	150	1245 (1829-1830)	–

22)	İbtidâi ve Rüşdiye	150	85	1838	–
23)	–	71	51	1864	–
24)	–	180	80	1830	–
25)	–	60	12	1304 (1886-1887)	–
26)	–	60	–	–	–
27)	Rüşdiye	45	92	1291 (1874-1875)	–
28)	Rüşdiye	94	69	1307 (1889-1890)	–
Yab.	Rüşdiye	30	45	1304 (1886-1887)	Ruhsatsız
Yab.	Rüşdiye	149	–	1295 (1878)	22 Ağustos 1108 (1 Eylül 1697)

Maarif salnamelerinde İzmit Sancağı'nda bulunan gayrimüslim ve yabancı okul sayıları tablolarında yazıldığı gibi kaydedilmiştir. Sultan II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı'nda bulunan gayrimüslim okulları hakkında bilgi edinmemizi sağlayan en önemli kaynaklardan birisi de Şark Ticaret Yıllıkları'dır.²⁸¹

1891 Şark Ticaret Yıllığı'na göre İzmit'te Ermenilere ait *Lusavoriçyan* (erkekler için ilkokul) ve *Kaianian* (kızlar için ilkokul) mektepleri bulunmaktaydı. Bu iki okulun toplamda 560 öğrencisi vardır. Bu dönemde İzmit'te Rumlara ait *Aghios Vassilios* adında bir okul bulunmaktadır. İlkokul kademesinde olup erkek ve kız öğrencilere hizmet veren bu okulun 150 öğrencisi bulunmaktadır. Sancağın Bahçecik nahiyesinde ise 3 tane Ermeni Okulu bulunmaktadır. Bunlar her iki cinsiyetten 200 öğrencisi bulunan *Nersés Chouchanian* Okulu, 40 öğrencisi bulunan *Katolik Okulu* ve 60 öğrencisi olup yatılı bir okul alan *Protestan Okulu*'dur. Bu dönemde Arslanbey köyünde her iki cinsiyetten 150 öğrencinin katıldığı *Mamigonian Halk Okulu* bulunmaktadır. Yine aynı yıllığa göre Adapazarı'nda müdürleri Arsen Sikian ve Pére Pirénian olan 4'ü erkeklere 4 tanesi de kızlara mahsus olmak üzere 8 Ermeni Okulu,

²⁸¹ Şark Ticaret Yıllıkları, Osmanlının son yıllarında ortaya çıkmış ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında da varlığını sürdürmüş olan ticaret yıllıklarıdır. Bu yıllıklarda Türkiye'de ticaret yapmak isteyen başta yabancılar olmak üzere kimlerin hangi şehirde hangi ticaret ile ilgilendiği, hangi ürünün nereden alınabileceği vb. konular yer almaktadır. Bu yıllıklar Osmanlı ticari hayatı ile Türk ticaretinin erken dönemlerini aydınlatmak için değerli bir kaynak konumundadır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz., Serkan Yazıcı, "Şark Ticaret Yıllıklarına Göre Üç Devirde İzmit Şehrinde Ticaret", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, Cilt III, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017, s.1783-1784

kızlar ve erkekler için 2 Rum Okulu ve Bayan Farnam'ın yönettiği erkekler ve kızlar için 2 Protestan Okulu bulunmaktadır.²⁸²

1893-94 Şark Ticaret Yıllığı'nı incelediğimizde İzmit'te Ermenilere ait Lusavoriçyan ve Kaianian okulları ile Rumlara ait Aghios Vassilios okulunun eğitime devam ettiğini görüyoruz. Bu dönemde merkez livaya bağlı Bahçecik nahiyesinde 5 öğrencinin katıldığı erkekler ve kızlar için *Ermeni-Katolik Okulu*, kız ve erkekler için 1000 öğrencisi bulunan *Ermeni Ulusal Okulu* (Nersés Chouchanian), her iki cinsiyetten 70 öğrencinin katıldığı *Amerikan Okulu* ve müdürlüğünü Dr. Chambers'in yaptığı 150 öğrencisi bulunan *Amerikan Yatılı Okulu* bulunmaktadır. Aynı dönemde Bahçecik nahiyesine bağlı Döngel ve Yuvacık köylerinde de birer okul bulunmaktadır. Bu dönemde Adapazarı kazasında bulunan gayrimüslim okulları şunlardır: Müdürleri Bazbazian (Hagop) ve Pére Oscamian (Dadjad) olan 4 erkekler 4 tane de kızlar için olmak üzere 8 Ermeni Okulu, kızlar ve erkekler için 2 Rum Okulu, Bayan Farnham'ın yönettiği erkekler ve kızlar için 2 Protestan Okulu.²⁸³

1896 Şark Ticaret Yıllığı'na baktığımızda yukarıda yazdığımız okullardan farklı olarak sancağın merkez livasına bağlı Armaş (Akmeşe) nahiyesinde her iki cinsiyetten 240 öğrencinin katıldığı ve müdürlüğünü Torossian'ın (Hatchik) yaptığı *Naréghian Halk Okulu* bulunmaktadır. Ayrıca Pir Ahmet köyünde erkekler ve kızlar için *Sourp Agopian* adında bir okul bulunmaktadır.²⁸⁴

1901 Şark Ticaret Yıllığı'nda daha önce saydığımız okullardan farklı olarak Geyve kazasına bağlı Ortaköy nahiyesinde kızlar (100 öğrenci) ve erkekler (200 öğrenci) için Ermeni Okulu ile kızlar (200 öğrenci) ve erkekler (400) için Rum Okulları bulunduğunu görüyoruz.²⁸⁵

Son olarak 1909 yılı Şark Ticaret Yıllığı'nı incelediğimizde İzmit'te Lusavoriçyan ve Kaianian Ermeni Okulları ile Aghios Vassilios Rum Okulu'nun varlığını sürdürdüğünü görüyoruz. Merkez livaya bağlı Bahçecik'te iç ve dış 160 öğrencinin katıldığı özel bir yönetim gözetimindeki *Amerikan Yatılı Okulu*, erkekler ve kızlar için *Ermeni-Katolik*

²⁸² *Annuaire Oriental Du Commerce 1891 (Ancien Indicateur Oriental)*, Ed. Raphael C. Cervati, İstanbul: 1891, s.750-752

²⁸³ *Annuaire Oriental Du Commerce 1893-94 (Ancien Indicateur Oriental)*, Ed. Raphael C. Cervati, İstanbul: 1893-94, s.830-834

²⁸⁴ *Annuaire Oriental Du Commerce 1896 (Ancien Indicateur Oriental)*, Ed. Raphael C. Cervati, İstanbul: 1896, s.957-958

²⁸⁵ *Annuaire Oriental Du Commerce 1901*, Ed. Raphael C. Cervati, İstanbul: 1901, s.1129

Okulu, her iki cinsiyetten 900 öğrencinin katıldığı bir Ermeni Okulu ile her iki cinsiyetten 80 öğrencisi olan Ermeni-Protestan Okulu bulunmaktadır. Ayrıca Döngel ve Yuvacık köyleri, Adapazarı kazası ve Geyve kazasına bağlı Ortaköy nahiyesindeki okullar da eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmektedir.²⁸⁶

İzmit Sancağı dâhilinde Karamürsel kazasında da Rumlara ve Ermenilere ait ibtidai ve rüşdiye düzeyinde mektepler bulunmaktadır. Ancak Protestan ve Katolik misyonerlerine ait herhangi bir mektep bulunmamaktadır. Kazaya bağlı Rum mekteplerinden bazıları XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında tamir edilmiştir. Tamir edilen mektepler Tepe Köyü Rum Mektebi, Kuğlacık Köyü Rum Mektebi ve Çınarcık Köyü Rum Mektebi'dir.²⁸⁷

Türkiye hakkında önemli bir eseri bulunan Fransız yazar Vital Cuinet'e göre İzmit Sancağı'nda bulunan gayrimüslim okulları şunlardır: Rum Ortodokslara ait 14 okul, Ermeni Gregoryenlere ait 26, Ermeni Katoliklere ait 2 ve Ermeni Protestanlara ait 2 okul, Yahudilere ait 2 okul olmak üzere toplam 49 mektep.²⁸⁸

İzmit Sancağı'nda bulunan en önemli okullardan bir tanesi de Armaş (Akmeşe) Papaz Okulu'dur. Bu okula 17 ile 20 yaşlarında ilköğrenimini tamamlamış genç öğrenciler gitmektedir. Bu okulda zorunlu ders olarak Ermeni, Türk ve Fransız dili ve edebiyatı, temel Yunanca, Latince, Fizik ve Matematik dersleri okutulmaktadır. Ayrıca seçmeli ders olarak da Din Bilimleri, Felsefe ve Teoloji gibi dersler okutulmaktadır. Bu okulun masrafları her sene hac için Armaş Manastırı'na gelen Hıristiyan hacıların ve diğer iyiliksever kişilerin bağışlarıyla karşılanmaktadır.²⁸⁹

İzmit Sancağı'nda misyonerlik faaliyetlerini yürüten en önemli örgütlerden bir tanesi Amerikan Board Teşkilatı'dır. 1832 yılında Bursa'ya giderken yol üstünde İzmit'e uğrayan William Goodell ve Amerikan elçisi Amiral David Porter burada bir Ermeni kilisesini ziyaret etmişlerdir. İzmit Sancağı'ndaki ilk misyonerlik faaliyetleri bu iki misyonerin kilise papazlarından birine Ermeni harfleriyle Türkçe olarak hazırlanmış

²⁸⁶ *Annuaire Oriental Du Commerce 1909*, Ed. Raphael C. Cervati, İstanbul: 1909, s.1668-1683

²⁸⁷ Biray Çakmak, "Karamürsel Kazasında İnşa ve Tamir Edilen Rum Mektepleri (1895-1911)", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, Cilt I, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016, s.675-682

²⁸⁸ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie Géographie Administrative*, Tome IV, Paris: 1891, s.313

²⁸⁹ Cuinet, a.g.e., s.42-43

“Yeni Ahit” ve “Sütçünün Kızı” isimli risaleleri vermeleriyle başlamıştır. 1842 senesinde de Amerikan Board’un İzmit istasyonu kurulmuştur.²⁹⁰

Geniş bir sahada hizmet veren İzmit istasyonu 1885 yılında 15 dış istasyondan oluşmaktadır. 1886 yılında istasyon temsilcisi Bay Smith, 1903 yılında da Parnag İskenderian olmuştur. Amerikan Board Teşkilatının 1908 yılı raporunu düzenleyen R. Chambers’e göre 1908 senesinde Amerikan Board’un İzmit’te çalışan temsilcileri arasında Bahçecik’te bir misyoner ailesi, 1 İngiliz kadın, 1 İngiliz hemşire, Bahçecik Yüksek Okul’unda görevli bir Kanadalı ve bir İsviçreli öğretmen ile Adapazarı’nda Kız Yüksek Okulu’nda görevli 3 kadın misyoner bulunmaktadır.²⁹¹

İzmit Sancağı’nda misyoner eğitim-öğretim faaliyetlerini yürüten milletlerden birisi de Fransızlardır. Fransız misyonerlerin temel amacı bölgedeki Ermenileri Katolikleştirmektir. Ermenilerle birlikte Rumlar da Fransız misyonerleri tarafından açılan okullara gitmişlerdir. Fransız misyonerleri eğitim faaliyetlerini izinsiz bir şekilde ve ruhsatı bulunmayan pek çok okul binasında yürütmüşlerdir. Fransız Cizvit misyonerlerinin faaliyetlerine İzmit Ermeni cemaati arasında kısmen ilgi gösterenler olsa da bölgedeki Ermeniler tarafından genel olarak olumlu karşılanmamıştır.²⁹²

İzmit Sancağı’nda matbaacılık faaliyetleri genel olarak Ermeniler tarafından yürütülmüştür. İzmit Sancağı’nda matbaacılık alanında en gelişmiş çalışmalar Armaş (Akmeşe) Manastır’ında bulunan matbaanın takımlarını satın alan ve İzmit’te bir matbaa açan Mardiros Mavyan tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu matbaada Türkçe, Ermenice, Rumca ve Fransızca dillerinde birçok yayıncılık faaliyetinde bulunulmuştur. Matbaa, I. Dünya Savaşı’ndan sonra Vilayet özel idaresi yönetimine geçmiştir. İzmit kentinin ilk Türkçe gazetesi olarak bilinen “Kocaeli” gazetesi de bu matbaada basılmıştır.²⁹³

²⁹⁰ Zeynep İskefiyeli, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bir Amerikan Misyonerinin Gözüyle İzmit ve Çevresi”, *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu IV Bildirileri*, Cilt I, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2018, s.655-658

²⁹¹ Özgür Yıldız, “İzmit’te (Nicomedia) Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 5, Sayı 10, Ankara: Yaz 2012, s.100-101

²⁹² Fatih Demirel, “Fransız Misyonerlerin İzmit Sancağındaki Eğitim Faaliyetleri”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, Cilt III, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017, s.2167-2168

²⁹³ Oğuz Polatel, “Osmanlı Dönemi İzmit’in Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatında Ermeniler”, *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Cilt II, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2015, s.914-915

İzmit Sancağı'ndaki misyonerlik faaliyetleriyle ilgili arşiv belgeleri de bulunmaktadır. Bu belgelerden bir tanesi Adapazarı kazasında azınlıkların kilise ve mektep inşa faaliyetleriyle ilgili önemli bilgiler içermektedir. Belgeye göre Adapazarı'nda 3000 Ermeni hanesi ve 400 Protestan hanesi bulunmaktadır. Protestanlar yoğun kar yağışından dolayı zedelenen kiliseyi tamir ettirmişler, kilisenin yanında küçük kalan mektebi büyütmek için de yanındaki evi satın almışlardır. Bu mektebe yatılı olarak civardan erkek ve kız birçok öğrenci devam etmektedir. Bu mektebe vakfedilmek üzere Ermeni ahalisinden toplanan para ile bir un fabrikası yapılması da hedeflenmiştir. Yine Adapazarı'nda vaktiyle Amerika'dan gelen 3 muallim ile burada yetişen muallimlerin yerleşmesine mahsus bir örgüt olan Protestan Komitesi tarafından büyük bir hane satın alınmıştır. Adapazarı'nda bulunan Protestanlara ait ahşap kilise 1313 senesinde kardan dolayı yıkıldığı için tamir edilmiştir. Bu kilisenin yanında bulunup Cibrikyan adlı kişiye ait olan hane de satın alınarak kiliseye bağlanmıştır. Aynı belgeden edindiğimiz bilgilere göre Adapazarı kazasında bulunan Hıristiyanlar; erkek ve kız 214 Protestan, 10.573 Ermeni ve 11 Rum nüfusundan oluşmaktadır. Bu dönemde Adapazarı'nda Müslüman olarak 22.046 erkek ve 19.936 kız, Rum olarak 888 erkek ve 941 kız, Ermeni olarak da 1282 erkek ve 1167 kız nüfusu bulunmaktadır.²⁹⁴

Başka bir arşiv kaydına göre Adapazarı kazasının Hocasade isimli gayrimüslim mahallesinde Bahçecikli Çarka oğlu Ohannes'in ikamet ettiği ve Sultan Orhan Hazretleri vakfına bağlı olan hanenin Protestan Mektebi'ne vakfedilmesi kararlaştırılmıştır.²⁹⁵

²⁹⁴ BOA, Y.PRK.UM., 50/100 (27 Safer 1318/26 Haziran 1900)

²⁹⁵ BOA, ŞD., 85/28 (23 Şevval 1330/5 Ekim 1912)

SONUÇ

Sıbyan mektepleri ve medreselerden oluşan geleneksel Osmanlı eğitim sistemi XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren modernleşmeye başlamıştır. Bu kapsamda Sultan II. Mahmut döneminden itibaren hem modern bir eğitim teşkilatı kurulmaya başlamış hem de yeni eğitim-öğretim kurumları açılmıştır. Bu dönemden itibaren açılan okullar arasında ilk modern sivil okullar olarak bilinen ortaokul seviyesindeki rüşdiyeler, ilköğretim alanında geleneksel sıbyan mekteplerinin modernleştirilmiş hali olan ibtidailer, ortaöğretim seviyesinde de idadiler ve sultaniler bulunmaktadır. 1869'da yayımlanan Maarif Nizamnamesi ile Osmanlı eğitiminde köklü bir dönüşüm yaşanmaya başlamıştır. Bu nizamname ile yeni açılacak okulların hangileri olduğu, açılması için hangi şartların yerine getirilmesi gerektiği ve nerelerde açılabileceği bir yasa çerçevesinde belirlenmiştir. Maarif Nizamnamesinin kararları II. Abdülhamit dönemine kadar tam olarak uygulanmamıştır. Sultan II. Abdülhamit'in tahta çıkışıyla beraber hem maarif nizamnamesinin kararları uygulanma fırsatı bulmuş hem de tüm Osmanlı coğrafyasında okullaşma politikası sürdürülmeye başlanmıştır. II. Abdülhamit döneminde yaşanan okullaşma faaliyetlerinden payını alan yerlerden bir tanesi de İzmit Sancağı olmuştur.

II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı'nda bulunan Müslüman ve gayrimüslim okullarını ortaya koymayı hedefleyen bu çalışma sırasında konuyla alakalı kitap ve makaleler ile birlikte Osmanlı arşiv belgeleri, salnameler ve şark ticaret yıllıkları incelenmiştir. İncelemelerimiz sonucunda II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı'nda bulunan Müslüman okullarının ibtidailer, rüşdiyeler, idadi mektebi ve medreseler olduğu tespit edilmiştir. Çalışma kapsamında ilk olarak İzmit Sancağı ve kazalarında bulunan ibtidai mektepleri incelenmiştir. Bu çerçevede özellikle arşiv belgelerinden yola çıkarak nerelerde ibtidai mektebi açıldığı, bu mekteplerde hangi muallimlerin görev yaptığı, mekteplerde görevli hocalardan bazılarının maaşları ve bu mektepler için hangi masrafların yapıldığı tespit edilmiştir. Araştırma sonucunda devlet yıllıklarında kayıtlı İzmit Sancağı'na bağlı 23 ibtidai mektebi olduğu tespit edilmiştir. Bunun dışında arşiv vesikalarından İzmit Sancağı dâhilinde şu ibtidai mekteplerinin bulunduğu tespit edilmiştir: İzmit İmarek Mektebi, Maraşlı ibtidai mektebi, Karantina civarındaki ibtidai mektebi, İzmit İdadi Mektebi bünyesinde açılan ibtidai mektebi, İzmit ibtidai mektebi, İzmit İnas ibtidai mektebi, Yenidoğan, Avluburun, Hamidiye, Değirmendere, Arcun,

Saraylı, Çepni, Derbend, Kolbasanlı, Sofalı, Balcılar, Alaybeyi, Bucaklı, Hatibler, Yakuboğlu, Zurnacılar, Şabanlar, Sofular, Eseler köyleri ibtidai mektepleri, Hikmetiye köyü ibtidai mektebi, Akmeşe nahiyesi Davudlu köyü ibtidai mektebi, Köse köyü ibtidai mektebi, Pertev Paşa ibtidai mektebi, Latif, Devşi, Bayraktar, Zeytinburnu, Eşvamlı, Karaklı ve Koçular köyleri ibtidai mektepleri, Karamürsel ibtidai mektebi, Karamürsel İnas İbtidai Mektebi, Sarıkum mahallesi ibtidai mektebi, Adapazarı İnas ibtidai mektebi, Cami-i Cedid mahallesi ibtidai mektebi, Rehber-i Terakki ibtidai mektebi, Sapanca nahiyesine bağlı Mahmudiye, Şöhretiye ve Kuruçeşme köyleri ibtidai mektepleri, Geyve ibtidai mektebi, Saraçlı köyü ibtidai mektebi, Akhisar nahiyesi Tan köyü ibtidai mektebi, Yalova kazası Gökçedere köyü ve Süleyman Bey ibtidai mektepleri, Kandıra ibtidai mektebi, Kaymas nahiyesi ibtidai mektebi, Kaymas nahiyesine bağlı Kemred ve Dökdüren ibtidai mektepleri.

İbtidailer incelendikten sonra sancak dâhilinde bulunan rüşdiye mektepleri araştırılmış ve sancak dâhilinde 8 tane rüşdiye mektebi bulunduğu saptanmıştır. İzmit Sancağı'nda bulunan rüşdiyeler Adapazarı, Sapanca, Kandıra, Karamürsel, Geyve, Taraklı ve Hendek Rüşdiyeleri ile İzmit İnas (Kız) Rüşdiye Mektebi'dir. Dönemin önemli kaynaklarından biri olan salnameler sayesinde bu rüşdiyelerde görevli hocalar ve mekteplerdeki öğrenci sayıları ortaya koyulmuştur. Ayrıca arşiv belgeleri incelenerek bu rüşdiyelerden bazılarının hülasa (devam) cetvellerine ulaşılmıştır. Bu cetvellerde rüşdiye mekteplerinde görevli hocalar ve öğrenci sayıları üç aylık periyotlar halinde kaydedilmiştir.

Rüşdiyeler incelendikten sonra İzmit Sancağı sınırlarındaki tek idadi mektebi olan İzmit İdadi Mektebi araştırılmıştır. Araştırmamız sonucunda okulda görevli memur ve hocalar, hocaların hangi derslere girdiği, okulda okutulan dersler ve öğrenci sayıları tespit edilmiştir. Ayrıca günümüzde Gazi Lisesi olarak hizmet veren bu mektebin günümüze kadar yaşadığı hadiseler ve değişimler açıklanmıştır.

İzmit İdadisi'nden sonra İzmit Sancağı'nda bulunan medreseler incelenmiştir. İncelemeler sonucunda sancak sınırlarında bulunan medreselerin adları, buldukları yerler, müderrisleri, öğrenci sayıları ve kurucuları tespit edilmiştir. Devlet yıllıklarından yola çıkılarak İzmit Sancağı dâhilinde 17 medrese bulunduğu tespit edilmiştir. Bu medreseler şunlardır: Fevziye, Sultan Orhan, Pertev Paşa, Elvan Bey, Alıplar, Cedid Medrese, Yunus Paşa, Medrese-i Kebir, Medrese-i Cedid, Hacı Efendi, Osman Efendi,

Sultan Orhan Gazi, Gabarizade, Sapanca, Şemsülmaarif, Cami-i Kebir, Hamidiye. Bu medreseler dışında Geyve kazasına bağlı Hamidiye ve Sinan Paşa medreselerinin bulunduğu tespit edilmiştir.

İzmit Sancağı'nda bulunan Müslüman okulları bu şekilde anlatıldıktan sonra İzmit Sancağı'nın eğitim bürokrasisinde görevli memurlar hakkında istatistikî bilgiler verilmiştir. Tezimiz kapsamında son olarak II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı'nda bulunan gayrimüslim okulları ve misyonerlik faaliyetleri anlatılmıştır. Maarif salnameleri sayesinde İzmit Sancağı'nda 28 tane gayrimüslim okulu bulunduğu tespit edilmiştir. Bu mekteplerden 15 tanesinin Rumlara, 13 tanesinin Ermenilere, 1 tanesinin Amerikan misyonerlerine ve 1 tanesinin de Fransız misyonerlerine ait olduğu tespit edilmiştir.

Tüm bu incelemeler sayesinde II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağı'nda bulunan Müslüman ve gayrimüslim okulları kapsamlı bir şekilde ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Uzun emekler sonucunda ortaya çıkan bu çalışma ile İzmit Sancağı'nın maarif tarihine katkıda bulunulacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

İrade Dâhiliye.

Yıldız Evrakı.

Maarif Tedrisât-ı İbtidâiye Kalemî.

Maarif Mektûbi Kalemî.

Salnameler

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, Sene 1316.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, Sene 1317.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, Sene 1318.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, Sene 1319.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, Sene 1321.

Kitaplar

AĞIRAKÇA, Gülsüm Pehlivan, *Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1839-1923)*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013.

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2012.

ALAN, Gülbadi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

ALKAN, Mehmet Ö., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Tarih İstatistikleri Dizisi, Cilt 6, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2000.

- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Haz: Ahmet Kuyaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- CİHAN, Ahmet, *Osmanlı’da Eğitim*, İstanbul: Akademik Kitaplar, 2014.
- CİHAN, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, İstanbul: Birey Yayıncılık, 2004.
- CUÏNET, Vital, *La Turquie D’Asie Géographie Administrative*, Tome IV, Paris: 1891
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- ÇAM, Yusuf, *Milli Mücadele’de İzmit Sancağı (Kocaeli – Sakarya – Yalova İlleri)*, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2014.
- DEMİREL, Fatmagül, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2007.
- DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- DOĞAN, İsmail, *Tanzimat’ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.
- DOĞAN, İsmail, *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri: Kurumlar Kişiler ve Söylemler*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2010.
- DOĞAN, Nuri, *İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.
- DÖLEN, Emre, *Türkiye Üniversite Tarihi: Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922)*, Cilt 1, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- ERDOĞAN, Nevnihan-AYYILDIZ, Sonay-ÖZBAYRAKTAR, Mehtap, *Tarihi İzmit Kent Merkezi: Mahalleler, Sokaklar, Mimari Eserler*, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2011.

- ERGİN, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 2, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- EROL, Hüseyin, *İzmit Esnaf ve Ticaret Tarihi*, Tarihçe & Yayına Hazırlayan: F. Yavuz Ulugün, Kocaeli: İzmit Rotary Kulübü, 2013.
- FIRATLI, Nezih, *İzmit: Tarihi ve Eski Eserleri Rehberi*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1959.
- FORTNA, Benjamin C., *Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- GALİTEKİN, Ahmet Nezih, *Tarihte İzmit ve İzmit Tarihinde Bir Eşraf Ailesi (Soydan'lar)*, İstanbul: Seçil Ofset, 2011.
- GÜL, Abdulkadir-GÖKÇEN, Salim, *Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnebîler Meselesi*, Ankara: Cedit Neşriyat, 2010.
- GÜLGEÇ, İlhan, *İzmit Analitik Etüdlere*, Ankara: İller Bankası İ. Pl. ve Yapı D. Reisliği Şehircilik İşleri Müdürlüğü, 1970.
- GÜNDÜZ, Mustafa, *Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013.
- KAFADAR, Osman, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 7, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956.
- KARPAT, Kemal, *İslâm'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaat'in Yeniden Yapılandırılması*, Çev: Şiar Yalçın, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- KARPAT, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev: Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- KAYA, Şennur, *Tanzimat'tan Günümüze İzmit Kenti (1839-1938)*, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2009.

- KAZICI, Ziya, *Osmanlı'da Eğitim-Öğretim*, İstanbul: Bilge Yayınları, 2004.
- KILIÇ, Sezen, *Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye'deki Alman Okulları (1852'den 1945'e kadar)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2005.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul: Arba Yayınları, 1989.
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- KOLOĞLU, Orhan, *Abdülhamit Gerçeği*, İstanbul: Eylül Yayınları, 2002.
- LEWİS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Boğaç Babür Turna, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2008.
- MUTLU, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005.
- NURDOĞAN, Arzu Meryem, *Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim (1869-1914)*, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2016.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- ÖZCAN, Azmi, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, Ankara: İsam Yayınları, 1997.
- ÖZCAN, Tuğrul, *Merkezi ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- ÖZTÜRE, Avni, *Nicomedeia Yöresindeki Yeni Bulgularla İzmit Tarihi*, İstanbul: Avni Öztüre Yayınları, 1981.
- ÖZTÜRK Ayhan-YILDIZ, Özgür, *Amerikan Protestan Misyonerlerinin Türkiye'deki Faaliyetleri (1820-1938)*, Kayseri: Arka Oda Yayınları, 2007.

- RAPHAEL, C. Cervati Ed., *Annuaire Oriental Du Commerce (Ancien Indicateur Oriental)*, İstanbul: 1891.
- RAPHAEL, C. Cervati Ed., *Annuaire Oriental Du Commerce (Ancien Indicateur Oriental)*, İstanbul: 1893-94.
- RAPHAEL, C. Cervati Ed., *Annuaire Oriental Du Commerce (Ancien Indicateur Oriental)*, İstanbul: 1896.
- RAPHAEL, C. Cervati Ed., *Annuaire Oriental Du Commerce*, İstanbul: 1901.
- RAPHAEL, C. Cervati Ed., *Annuaire Oriental Du Commerce*, İstanbul: 1909.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- SARIKAYA, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- SOMEL, Selçuk Akşin, *Gayrimüslim Okulları Nasıl Azınlık Okullarına Dönüştü*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2013.
- SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Çev: Osman Yener, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- TEKELİ, İlhan, *Türkiye İçin Eğitim Yazıları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
- TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- TUĞLACI, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul: Milliyet Gazetesi Yayınları, 1985.
- TUNCEL, Metin, *İzmit Şehir Coğrafyası*, İstanbul: 1971.
- ULUGÜN, F. Yavuz Ed., *Osmanlı ve Ulusal Kurtuluş Dönemi'nde Kocaeli*, Kocaeli: Kocaeli Yüksek Öğrenim Derneği Yayınları, 2002.
- UNAT, Faik Reşit, *Türkiye Eğitiminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1964.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Cilt 1, Konya: Selçuk Yayınları, 1966.

VAHAPOĞLU, M. Hidayet, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

ZENGİN, Zeki Salih, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004.

Makaleler

AKMAN, Mehmet, “Sultan II. Abdülhamid’in Hukukî Reformları”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2012, s.101-110.

AKSİN, Ahmet-ÖZKAN, Ela, “Kocaeli’nin 19. Yüzyıldaki İdari Yapısı”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, Cilt III, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017, s.1541-1551.

BATMAZ, Şakir, “II. Abdülhamid Devrinin Bilinmeyen Üç Bahriye Mektebi (Tüccar Kaptan, Torpido ve Elektrik Mektepleri)”, *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid*, Cilt 5, Hazırlayanlar: Mehmet Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, s.133-143.

BİLİM, Cahit Yalçın, “Osmanlılar’da Eğitimin Çağdaşlaşması Askeri Okullar”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.237-244.

BOSTAN, İdris, “İzmit”, *T.D.V.İ.A.*, Cilt 23, İstanbul: 2001, s.536-541.

ÇAKMAK, Biray, “Karamürsel Kazasında İnşa ve Tamir Edilen Rum Mektepleri (1895-1911)”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, Cilt I, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016, s.675-685.

- ÇAKMAK, Biray -BÜLBÜL, Furkan, “Kandıra Erkek Rüştîye Mektebi”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, Cilt III, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017, s.2145-2161.
- DARKOT, Besim, “İzmit”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 5/2, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1968, s.1251-1256.
- DAŞ, Mustafa, “Bizans Döneminde Kocaeli”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, Cilt I, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016, s.101-104.
- DEMİREL, Fatih, “Fransız Misyonerlerin İzmit Sancağındaki Eğitim Faaliyetleri”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, Cilt III, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017, s.2163-2169.
- DEMİREL, Fatih, “Müstakil Sancak Maârif Müdürlüğüne Bir Örnek: İzmit Mektebi İdâdî Müdürlüğü”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, Cilt III, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016, s.1723-1729.
- DEMİRYÜREK, Halim, “Maârif Salnamelerine Göre İzmit Sancağında Eğitim-Öğretim: 1898-1904”, *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Cilt III, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2015, s.1211-1228.
- DİKİCİ, Recep, “Osmanlı Döneminde Kocaelili (İzmitli) Âlim ve Edipler”, *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Cilt III, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2015, s.1441-1458.
- DUYMAZ, Şevki, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Yapıları”, *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid*, Cilt 5, Hazırlayanlar: Mehmet Metin Hülâgü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, s.168-187.

- GÜNYOL, Vedat Haz., “Kocaeli”, *Yurt Ansiklopedisi: Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü*, Yarımlı, Cilt 7, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1982-1983, s.4978-5096.
- İNAL, NAİL, “İzmit İdadisi’nden Gazi Lisesi’ne”, *M. Sabri Yalım’a Armağan*, Kocaeli: Kocaeli Dokümantasyon Merkezi, 2001, s.40-59.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Medrese (Osmanlı Dönemi)”, *T.D.V.İ.A.*, Cilt 28, Ankara: 2003, s.327-333.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Sultan II. Abdülhamid’i Tahta Çıkaran ve Tahttan İndiren Fetvalar”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2012, s.39-48.
- İSKEFİYELİ, Zeynep, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bir Amerikan Misyonerinin Gözüyle İzmit ve Çevresi”, *Uluslararası Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu IV Bildirileri*, Cilt I, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2018, s.653-672.
- KAYA, Mehmet, “XIX. Yüzyılda İzmit (Kocaili) Sancağı’nın Demografik Durumu ve İskân Siyaseti”, Cilt 26, Sayı 41, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara: 2007, s.59-80.
- KIRMIZI, Abdülhamit, “Sultan II. Abdülhamid’in Kişiliğinde Süreklilik ve Kopuş”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2012, s.17-30.
- KODAMAN, Bayram-SAYDAM, Abdullah, “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s.475-496.
- NARİN, Resül, “Osmanlı Dönemi Haritalarında Kocaeli’ne Dair Tespitler”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, Cilt III, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017, s.1553-1578.

- ÖZTÜRK, Cemil, “Haydarpaşa-İzmit Demiryolunun İnşası ve İşletilmesi: Bir İktisadî Millîleşme Girişimi (1871-1888)”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Cilt II, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016, s.721-731.
- ÖZTÜRK, Cemil, “İdâdi”, *T.D.V.İ.A.*, Cilt 21, İstanbul: 2000, s.464-466.
- ÖZTÜRK, Cemil, “Rüşdiye”, *T.D.V.İ.A.*, Cilt 35, İstanbul: 2008, s.300-303.
- ÖZYÜKSEL, Murat, “Abdülhamid Devrinde Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi”, *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid*, Cilt 3, Hazırlayanlar: Mehmet Metin Hülâgü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, s.291-331.
- POLATEL, Oğuz, “Osmanlı Dönemi İzmit’in Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatında Ermeniler”, *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Cilt II, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2015, s891-923.
- SOMEL, Selçuk Akşin, “Abdülhamid Devri Eğitimine Genel Bir Bakış”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2012, s.147-152.
- ŞAHİN, Enis-DEMİRAG, Sinan, “Kocaeli Vilayeti’nin Teşekkül Süreci”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, Cilt II, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017, s.1461-1505.
- ŞANAL, Mustafa, “II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim, Ortaöğretim ve Yükseköğretim Uygulamaları”, *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid*, Cilt 3, Hazırlayanlar: Mehmet Metin Hülâgü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, s.375-403.
- UYANIK, Ercan, “II. Abdülhamid’in Eğitim Politikaları: “Gidişimiz Saadet ve Terakki Yoludur.”, Yıl 10, Sayı 59, *Yeni Türkiye*, Ankara: Temmuz-Ağustos 2014, s.1516-1523.

ÜNLÜ, Mucize, “II. Abdülhamit Döneminde İzmit’te İmar Faaliyetleri”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu -II*, Cilt II, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2016, s.877-891.

YAZICI, Serkan, “Şark Ticaret Yıllıklarına Göre Üç Devirde İzmit Şehrinde Ticaret”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, Cilt III, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2017, s.1783-1816.

YILDIRIM, Nuran-ÖZALTAY, Bülent, “Sultan II. Abdülhamid’in Sağlığı ve Sağlık Hizmetleri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Editör: Coşkun Yılmaz, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2012, s.123-146.

YILDIZ, Özgür, “İzmit’te (Nicomedia) Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 5, Sayı 10, Ankara: Yaz 2012, s.97-111.

YOLALICI, M. Emin, “XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.281-296.

Tezler

ÇAKIR, Merve, *Osmanlı Şehir Tarihinin Arşiv Kaynakları: İzmit Örneği*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006.

PARMAKSIZ, Esmâ, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüüşdiyeler*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2008.

İnternet Kaynakları

<https://www.loc.gov/item/2001700292/> (erişim 02.05.2019).

ÖZGEÇMİŞ

Hilmi Tunahan Örs 1992 yılında Üsküdar’da doğmuştur. İlk ve Orta öğrenimini Kadir Rezan Has İlköğretim Okulu’nda tamamlamıştır. 2010 senesinde Küçükyalı Rezan Has Lisesi’nden mezun olmuştur. 2010 yılında Kocaeli Üniversitesi’nin Tarih bölümünü kazanmıştır. 2014 yılında Prof. Dr. İbrahim Şirin’in danışmanlığında “Reşat Ekrem Koçu ve Türkiye’de Popüler Tarihçilik” konulu bitirme tezini tamamlayarak mezun olmuştur. 2015 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi’nde Pedagojik Formasyon eğitimi almıştır. 2016 yılında Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalının Yakınçağ Tarihi Bilim Dalında tezli yüksek lisansa başlamıştır. Ayrıca 2018 yılında Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi’nde “Turist Rehberliği” alanında Tezsiz yüksek lisansa başlamıştır. Her iki eğitimi de devam etmektedir.